

// स्त्रीशक्तिरतुल्या सदा //

'विधी'-लिखित

कायदेविषयक जनजागृतीसाठी
महाराष्ट्र राज्य महिला
आयोगाची पुस्तकमालिका

'एनआरआय'शी विवाह समस्या व समाधान

महाराष्ट्र राज्य महिला आयोग, मुंबई

अध्यक्षा

विजया रहाटकर

सदस्य

नीता राजेंद्र ठाकरे

सदस्य

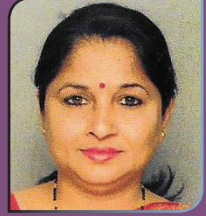
गयाताई शिवाजीराव कराड

सदस्य

देवयानी ठाकरे

सदस्य

विंदा कीर्तीकर

सदस्य

अॅड. आशा लांडगे

पदसिद्ध सदस्य

सतीश माथूर
पोलीस महासंचालक

सदस्य सचिव

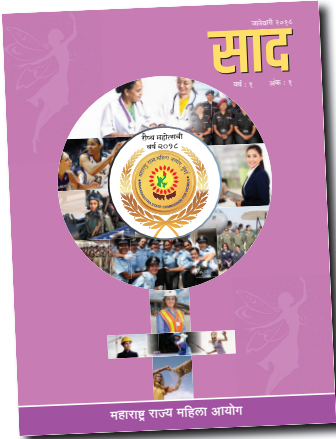
डॉ. मंजूषा सुभाष मोळवणे

// स्त्रीशक्तिरतुल्या सदा //

महाराष्ट्र राज्य महिला आयोगाचे मुखपत्र

साद

दरमहा
प्रकाशित

प्रकाशक

महाराष्ट्र राज्य महिला आयोग
म्हाडा भवन, कलानगर,
वांद्रे (पूर्व), मुंबई - ४०००५१
दूरध्वनी (०२२) - २६५९०७३९

‘विधी’-लिखित

कायदेविषयक जनजागृतीसाठी
महाराष्ट्र राज्य महिला
आयोगाची पुस्तकमालिका

मुखपृष्ठ, मांडणी

साहिल पब्लिकेशन
सुनील पाटील, वंदन पाटील
आनंदनगर, सिंहगड रोड.
९९२२९१३५८०, ९०११०८७४२९

मुद्रक

आशुतोष प्रेस, ए२/२६४,
शाह आणि नहार औद्योगिक वसाहत,
एस. जे. मार्ग, लोअर परेल, मुंबई-१३

प्रथम आवृत्ती

मे २०१८

किंमत

संपूर्ण पुस्तक संघ : १०० रूपये
प्रति पुस्तक : १० रूपये

महत्वाची सूचना :

महाराष्ट्र राज्य महिला आयोगाच्या वतीने प्रकाशित करण्यात आलेल्या या पुस्तिकेत सर्वसामान्यांना, विशेषतः महिलांना कायद्याची माहिती सुलभ भाषेत व्हावी, यासाठी हा मजकूर प्रकाशित करण्यात आला आहे. हा मजकूर म्हणजे मूळ कायद्याचा शब्दशः तर्जुमा नव्हे. कुठल्याही कायद्याचा अर्थ, अन्वयार्थ यासाठी मूळ इंग्रजी मसुदा व त्याचा अर्थच ग्राह्य धरला जाईल, याची वाचकांनी व संबंधितांनी नोंद घ्यावी.

भूमिका

प्रिय मैत्रिणींनो,
सस्नेह नमस्कार,

महाराष्ट्र राज्य महिला आयोगाच्या वतीने प्रकाशित मालिकेतील ही आठवी पुस्तिका आपल्या हातात देताना मला मनःपूर्वक आनंद होत आहे. कोणत्याही महिलेसाठी विवाह ही एक विशेष बाब असते. तिच्या आयुष्याला वळण देणारी ही घटना असते. सुखी आयुष्याचे, संसाराचे तिचे स्वप्न असते आणि ते कसे पूर्ण होणार याबाबत एक हुरहूरही तिला असते. आईवडिलांचे घर सोडून, पतीच्या म्हणजे पर्यायाने दुसऱ्या घरात कायमचे जाताना तिला वाटणारी ही हुरहूर, तिच्या मनातील भावनांचे कल्लोळ, हे फक्त महिलाच समजू शकतात. त्यातून परदेशात स्थायिक झालेल्या किंवा परदेशी नोकरी, व्यवसाय करणाऱ्या मुलाशी विवाह ही आपल्याकडे आजही एक स्टेटसची गोष्ट मानली जाते. असा विवाह ठरलेल्या महिलेच्या कुटुंबाला याचे कोण अप्रूप वाटत असते. या कुटुंबाचा आनंद वेगळाच असतो. अशा आनंदाला काही कारणांनी गालबोट लागल्यास मग संबंधित महिला आणि तिच्या कुटुंबाची फरपट होते. अशा वेळी त्यांना योग्य मार्गदर्शन, मानसिक व काही वेळा आर्थिक मदतीचीही गरज असते. अशा प्रसंगांतही डगमगून न जाता अनेक महिलांनी जिद्दीने न्यायालयीन लढे देऊन आपला हक्क मिळवला आहे. एकूण असे एनआरआय विवाह करताना अनेक बाबींची काळजी घेणे आवश्यक असते. अशा विवाहात व त्यानंतर काही समस्या उदभवल्यास नेमके काय करावे, याचे काही एक मार्गदर्शन करून अशा पिडित महिलांना मानसिक बळ देण्याच्या हेतूने आम्ही ही पुस्तिका आपल्यापर्यंत घेऊन येत होत.

परदेशात स्थायिक झालेल्या किंवा परदेशात नोकरी, व्यवसायाच्या निमित्ताने गेलेल्या मुलांशी विवाह करताना नेमकी कोणती काळजी घ्यावी, अशा विवाहानंतर परदेशात गेलेल्या मुलींनी मदतीसाठी कोठे धाव घ्यावी, त्यांना भारतीय कायद्यांनुसार कशी मदत मिळू शकेल, आदींची माहिती आम्ही या पुस्तिकेत करून दिली आहे. अशाच काही खचल्यांत देशभरातील विविध न्यायालयांनी दिलेले निकाल, त्यांचे स्वरूप आणि सरकार अशा महिलांसाठी नेमके काय करत हे, याचीही माहिती सारांश रूपाने आम्ही या पुस्तिकेत दिली आहे. सुखी संसाराची स्वप्ने रंगवताना, ती प्रत्यक्षात आणतानाच कोणत्याही समस्येवर शांतपणाने मात करण्यासाठी ही पुस्तिका योग्य ते भान व मानसिक बळ नक्की देईल, असा विश्वास वाटतो.

'एनआरआय'शी विवाह : समस्या व समाधान ही पुस्तिका आपल्याला उपयुक्त वाटेल, अशी आशा करते.

V. Rahatkar

विजया रहाटकर, अध्यक्षा, महाराष्ट्र राज्य महिला आयोग, मुंबई

‘एनआरआय’शी विवाह एक दृष्टिक्षेप

खासगी आणि सार्वजनिक या संज्ञांच्या कक्षा फारच धूसर आहेत. विशेषतः कायद्याचा विचार करताना अनेकदा त्याबाबत अडचणी उद्भवतात. देशातील सर्वच क्षेत्रे कायद्याच्या कक्षेत येत असली, तरी कुटुंब आणि घर या क्षेत्रात कायद्याला आजही तुलनेने दुय्यम स्थान मिळत असल्याचे दिसून येते. विवाहविषयक समस्यांच्या निपट्यासाठी देशात समान कायदा अस्तित्वात नाही. त्यातच देशातील प्रत्येक जातिधर्माच्या स्वतःच्या अशा काही मान्यता असून, याबाबत जनमानस हळवे असल्याने असा समान कायदा करता येणेही अवघड आहे. त्यातच आंतरधर्मीय विवाह असल्यास या विषयातील गुंतागुंत आणखी वाढते.

देशाच्या सीमा ओलांडून केल्या गेलेल्या विवाहांमध्ये उद्भवणाऱ्या समस्याही अशाच गंभीर असून, त्यातील गुंतागुंतही वाढते आहे. एनआरआय विवाह म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या या विवाहांत एक ठळक वैशिष्ट्य दिसून येते, अनिवासी भारतीय (नोकरी किंवा व्यवसायाच्या निमित्ताने परदेशी गेलेला) किंवा परदेशी नागरिकत्व घेतलेला भारतीय वंशाचा पुरुष आणि भारतातील मुलींचा विवाह होण्याचे प्रमाण लक्षणीय आहे. परदेशातील मुलाशी सोयरीक जमविण्याची संधी मिळाल्यास वधूपक्षाचे कुटुंब हरखून जाते. वराची व वरपक्षाबाबतची योग्य ती माहिती घेण्याची खबरदारी अशी सोयरीक जमवताना घेतली जातेच असे नाही. अशातच मग या नातेसंबंधांत अडचणी आल्यास कायदेशीर लढाई अपरिहार्य ठरते. अशा वेळी केवळ भारतीय न्यायव्यवस्थेच्या अधिकार कक्षेत हा विवाह राहत नाहीत, तर अन्य देशातील न्यायव्यवस्थेचाही त्यात अंतर्भाव होत असतो आणि त्यातून ही गुंतागुंत आणखी वाढत जाते. त्यातून परदेशातील खटले लढवण्यासाठी महिलांना फारच कमी पर्याय उपलब्ध राहतात आणि उपलब्ध असणारे पर्यायही फारच खर्चिक ठरतात. भाषा, योग्य संपर्क आणि मार्गदर्शनाचा अभाव, स्थानिक पोलिस व न्यायव्यवस्थेबाबतची अपुरी माहिती किंवा अज्ञान, कुटुंब व मित्रांकडून तातडीने अपेक्षित असणारा पण न मिळणारा मानसिक, आर्थिक

व भावनिक आधार, पैशांची कमतरता, तातडीने अन्यत्र आसरा मिळण्यात येणाऱ्या अडचणी, अशा अनेकविध कारणांमुळे, अशा विवाहबंधनात अडकलेली महिला साहजिक अधिकच एकटी पडत जाते. असे असूनही अशा एनआरआय विवाहांची संख्या दिवसेंदिवस वाढत असून, अशा विवाहानंतर येणाऱ्या अडचणींच्या, तंट्यांच्या प्रमाणातही वाढ होत आहे.

एनआरआय पतीने पत्नीची फसवणूक केल्यास अशा पतीची देशातील संपत्ती जप्त करण्याबाबतही एखादे विधेयक तयार करण्याचा विचार केंद्र सरकार करते आहे. केंद्रीय महिला व बालविकास मंत्रालयाने याबाबतचा एक प्रस्ताव परराष्ट्र मंत्रालयास पाठवला होता. तसेच, याबाबत केंद्रीय विधी मंत्रालयाचाही अभिप्राय घेतला आहे. असे प्रकार रोखण्यासाठी विद्यमान कायद्यांत काही सुधारणा केल्या जाणे गरजेचे आहे. त्यासाठी एखादी समिती नियुक्त करण्याचाही सरकारचा विचार आहे. अशा प्रकारे एखाद्या मुलीची फसवणूक झाल्यास, संबंधित पतीच्या आईवडिलांची देशातील संपत्ती जप्त केली जावी, अशी सूचना करण्यात येत होती. तथापि, त्याबाबत मतमतांतरे असल्यानेही याविषयी अद्याप तरी सरकारने कोणताच निर्णय घेतलेला नाही. पीडित महिलांना आवश्यक ती सर्व मदत सरकार करत असून, महिलांना दिलासा देण्यासाठी अधिक कडक तरतुदी करण्यासाठीही प्रयत्न केले जात आहेत.

एनआरआय विवाह तंटे : काही समान मुद्दे

देशातील विविध राज्यांत केल्या गेलेल्या अभ्यासातून काही समान मुद्दे समोर आले आहेत. ते असे :

- 1) देशात लग्न केल्यानंतर पत्नीला परदेशी आपल्या घरी न नेणे :
देशात लग्न करून काही काळ पत्नीसमवेत व्यतीत केल्यानंतर पती परदेशी निघून जातो. मी तुला तिकडून तिकिट पाठवून देईन, असे आश्वासन देऊनही ते कधीच पाळले जात नाही. परदेशी गेलेला पती पत्नीशी कोणत्याही प्रकारे संपर्कच ठेवत नाही. इकडे गरोदर पत्नी कधीच न येणाऱ्या तिकिटाची वाट पाहत बसते. यथावकाश तिला मूल होते. अशा महिलेचे सासू-सासरे सुनेला मदत करण्यात असमर्थता दर्शवतात किंवा मदत करण्यास साफ नकार देतात.
- 2) पतीसोबत परदेशी गेलेल्या पत्नीची मानसिक, शारीरिक व अन्य मार्गांनी इतकी छळवणूक केली जाते, की या छळास कंटाळून पत्नी मायदेशी निघून तरी येते किंवा काही वेळा तिला जबरदस्तीने परत पाठवून दिले जाते. त्यामुळे तिला मुलांसह मायदेशी परतावे लागते. काही वेळा पतीच पत्नीला एकटे टाकून मुलांना जबरदस्तीने आपल्याबरोबर घेऊन जातो.
- 3) लग्नापूर्वी किंवा लग्नानंतरही पत्नी किंवा तिच्या माहेरकडून हुंड्याची मागणी पती करत राहतो. या मागणीच्या पूर्ततेवरच पत्नीचे परदेशात पतीबरोबरचे वास्तव्य व सुरक्षितता अवलंबून असते.
- 4) कोणाच्याही कसल्याही मदतीशिवाय महिलेला पतीच्या देशात परागंदा स्थितीत

राहावे लागते. काही वेळा तर तिला त्या देशात राहण्यासाठी कायदेशीर परवानगीही नसते किंवा नाकारली जाते.

- ५) केवळ कुटुंबाच्या दबावापोटी किंवा आग्रहाखातर भारतातील मुलीशी लग्न केले जाते. प्रत्यक्षात तिकडे परदेशात त्या मुलाचे लग्न झालेले असते आणि तो त्याच पत्नीबरोबर राहू इच्छितो. अशा स्थितीत भारतीय मुलीस मोलकरणीचे जिणे जगावे लागते.
- ६) परदेशातील नोकरी, व्यवसाय, उत्पन्न, स्थावर व जंगम मालमत्ता आदींबाबत खोटी माहिती देऊन आपल्याला फसवले गेल्याचेही काही महिलांना लग्नानंतर अनुभवास येते.
- ७) परदेशातील न्यायव्यवस्थेस अनुसरून पती पत्नीच्या अपरोक्ष किंवा तिच्या संमतीविनाच घटस्फोट मिळवतो. त्यानंतर एकतर अशा महिलेला जबरदस्तीने मायदेशी पाठवले जाते किंवा त्यानंतरही ती पत्नी त्याच देशात राहते.
- ८) परदेशी कायद्यांनुसार घटस्फोट झाल्याचे कारण देऊन पत्नीला पोटगी नाकारली जाते.
- ९) घटस्फोट किंवा पोटगीसाठी भारतातील किंवा परदेशातील न्यायालयात पत्नीने धाव घेतल्यास तिच्यापुढे अनेक तांत्रिक अडथळे उभे केले जातात. न्यायालयांच्या कक्षेपासूनचे प्रश्न उपस्थित केले जातात. त्यामुळे न्यायालयाची नोटीस किंवा आदेश बजावणे काही वेळा अवघड होते. त्याचवेळी पतीही परदेशातील न्यायालयात धाव घेऊन पत्नीला ही कायदेशीर लढाई बंद करण्यास भाग पाडतो.
- १०) पती व सासू-सासऱ्यांविरुद्ध हुंडा किंवा घरगुती हिंसाचार प्रकरणी पत्नी फौजदारी कारवाईसाठी भारतीय न्यायालयात धाव घेते. त्यावेळी परदेशात असलेला पती तिला कोणत्याही प्रकारे प्रतिसाद देत नाही. तो भारतातही येत नाही; तसेच, भारतीय न्यायालयाने बजावलेल्या अटक वॉरंटलाही प्रतिसाद देत नाही.
- ११) परदेशी राहणाऱ्या मुलाबरोबर परदेशातच विवाह केलेल्या मुलींची अडचण आणखीच वेगळी असते. परदेशात केल्या गेलेल्या विवाहांबाबत भारतीय न्यायव्यवस्थेच्या अधिकार कक्षा फारच मर्यादित असल्याचे तिला उशिरा समजते.
- १२) स्वतःच्या मुलांचा ताबा मिळवण्यासाठी पत्नीला फारच किचकट व अवघड न्यायालयीन लढाई लढावी लागते. घटस्फोट झाल्यानंतर किंवा परदेशातून जबरदस्तीने भारतात पाठवून दिले गेल्यानंतर आपल्याच मुलांना आपल्याबरोबर मायदेशात घेऊन येण्यातही अशा महिलांना अनेक अडथळे येतात. काही वेळा तर मुलांच्या अपहरणाचा आरोपही तिच्यावर केला जातो.
- १३) एनआरआय विवाहातील तंटे सोडवण्यासाठी महिला आयोगाकडे महिलांनी धाव घेतल्यानंतरही त्यांचे पती किंवा कुटुंबीय आयोगाकडे फिरकतही नाहीत किंवा आयोगाच्या कारवाईत उपस्थितही राहत नाहीत.

राष्ट्रीय महिला आयोगाच्या शिफारसी

या गंभीर विषयावर चर्चा करून त्यावर तोडगा काढण्यासाठी राष्ट्रीय महिला आयोगाने परदेश व्यवहार मंत्रालयाशी सहयोगाने चंदीगड व तिरुअनंतपुरममध्ये २००६मध्ये दोन कार्यशाळा घेतल्या. त्यात झालेल्या व्यापक चर्चेनंतर आयोगाने काही शिफारसी केल्या आहेत. त्या अशा :

अ) कायदेशीर हस्तक्षेप : आंतरराष्ट्रीय

- १) एनआरआय विवाहांबाबतचे तंटे सोडवण्यासाठी हेग कन्व्हेन्शनमधील कायदेशीर तरतुदींचा साकल्याने अभ्यास करून त्यावर सहमती दर्शवत त्यात सहभागी होणे. (या करारातील काही तरतुदींना अमेरिका व कॅनडानेही सहमती दर्शवली आहे.)
- २) ज्या देशांत अनिवासी भारतीय किंवा भारतीय वंशाच्या नागरिकांची संख्या लक्षणीय आहे, अशा देशांबरोबर या समस्येवर तोडगा काढण्यासाठी द्विपक्षीय करारावर भर देणे. परदेशातील व्यक्तींना घटस्फोट मंजूर करणे, पोटगीचे हक्क देणे आणि मुलांचा ताबा मिळवण्याबाबत आदेश देणे आणि त्याची अंमलबजावणी करण्याचे अधिकार दिवाणी संहितेतील कलम ४४ अ, मॅटेनन्स ऑर्डर एन्फोर्समेंट अक्ट १९२१चे कलम ३ आणि दिवाणी संहितेतील कलम १३ नुसार भारतीय न्यायव्यवस्थेस आहेत. या कायद्यांच्या अनुषंगाने असे द्विपक्षीय करार करणे
- ३) असे करार करताना काही कळीचे मुद्दे प्राधान्याने ध्यानात घ्यावेत. ते असे
अ) न्यायालयीन प्रक्रिया अवैध ठरण्यासाठीची पार्श्वभूमी : एखाद्या देशाचे धोरण किंवा

कायद्याविरुद्धच्या तरतुदी, प्रतिवादीला न्यायालयीन कामकाजात सहभागी करून घेण्यासाठी नोटीस न बजावताच केली गेलेली न्यायालयीन कारवाई, विवाहविषयक कायदे, घटस्फोट, मुलांचा ताबा आदींबाबत संबंधित देशातील कायद्यांच्या विरोधात दिले गेलेले निकाल.

ब) फौजदारी स्वरूपाच्या खटल्यांतील साक्षीदाराच्या तपासणीचा मुद्दा

- ४) एनआरआय विवाहाचे तंटे कायद्याच्या कक्षेत कसे बसवायचे, असाही एक वेगळा पैलू यानिमित्ताने समोर येतो आहे. त्यासाठी वास्तव्य (डोमिसाईल), राष्ट्रीयत्व, सध्याचा अधिवास असे काही मुद्दे विचारात घेतले जावेत. त्यातही राष्ट्रीयत्व आणि डोमिसाईलमध्ये विद्यमान अधिवास हा मुद्दा संतुलन साधतो. त्यामुळे विद्यमान अधिवासावर भर दिला जावा आणि भविष्यात तयार केल्या जाणाऱ्या कायद्यांत त्याचा अंतर्भाव केला जावा.
- ५) विद्यमान परिस्थितीत सुधारणा होण्याच्या दृष्टीने परदेशात घेतलेल्या घटस्फोटांना मान्यता देण्यासाठी किंवा ते रद्दबातल ठरण्यासाठी त्रिसूत्री धोरण स्वीकारावे.
- अ) विद्यमान कायदेशीर तरतुदींत अधिक स्पष्टता आणणे
- आ) ज्या देशांत अनिवासी भारतीय किंवा भारतीय वंशाच्या नागरिकांची संख्या लक्षणीय आहे किंवा ज्या देशातील भारतीय वंशाच्या नागरिकांना दुहेरी नागरिकत्व देण्याचा विचार सरकार करत आहे, त्या देशांबरोबर यासंदर्भात द्विपक्षीय करार करण्यावर तातडीने भर द्यावा.
- इ) मुलांचा ताबा हा विषय गुंतागुंतीचा असतो. मात्र, त्यातही केवळ पालकांचा विचार केला जाऊ नये. मुलांचे भवितव्य आणि हित कशात आहे, याचा साकल्याने विचार करून याबाबतच्या कायदेशीर तरतुदी केल्या जाव्यात. ऑस्ट्रेलियन कायद्यांमधील तरतुदी यादृष्टीने मार्गदर्शक ठरू शकतात. सुरक्षित वातावरणात चांगली प्रगती करणाऱ्या मुलांचा ताबा दुसऱ्या पालकाकडे देण्यासाठी न्यायालयाला सबळ कारण न सापडल्यास असा ताबा न देणे, भावंडांची ताटातूट न करणे, पालकांकडे ताबा

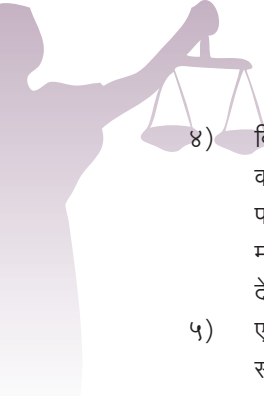

देतानाही मुलांचे म्हणणे विचारात घेतले जावे, परिस्थितीचे योग्य भान असलेल्या पण कायदेशीरदृष्ट्या सज्जान नसलेल्या मुलांचे मतही विचारात घेतले जावे, लहान मुले, विशेषतः मुली आईच्या देखरेखीखालीच चांगल्या पद्धतीने वाढू शकतात, त्यामुळे आईकडेच त्यांचा ताबा देणे, मुलांच्या भवितव्याचा साकल्याने विचार करून व त्यांची मते विचारात घेऊनच ताबा दिला जावा, अशा चांगल्या तरतुदी ऑस्ट्रेलियन कायद्यांत आहेत. त्यांच्या आधारे नवे कायदे बनवले जावेत.

- ८) गुन्हेगार हस्तांतराच्या कायद्यातील कलम २० हे एनआरआय विवाह विषयक तंट्यातही समाविष्ट करण्याबाबत विचार केला जावा

कायदेशीर हस्तक्षेप : देशांतर्गत

- १) **विवाहनोदणी बंधनकारक करणे** : सीमा विरुद्ध अश्विनीकुमार खटल्यात सर्वोच्च न्यायालयाने यासंदर्भात व्यापक सूचना केल्या आहेत. त्या अशा :
- अ) भारतीय नागरिक, मग ते कोणत्याही जाती धर्माचे असोत, त्यांनी आपल्या राज्यात विवाहनोदणी केलीच पाहिजे.
- आ) संबंधित राज्य सरकारांनी तीन महिन्यांत विवाहनोदणीची कार्यवाही पूर्ण केली पाहिजे.
- इ) अनिवासी भारतीयाबरोबर भारतात विवाह झाल्यास अशी नोदणी करणे संबंधित राज्य सरकारांनी बंधनकारक करावे आणि एनआरआय विवाह प्रमाणपत्र द्यावे.
- २) एनआरआय विवाह तंट्यात उदभवणाऱ्या समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी प्रागतिक दृष्टिकोनातून कायदेशीर तरतुदी केल्या जाव्यात. भारतात किंवा परदेशात केल्या गेलेल्या विवाहांची किंवा घटस्फोटांची वैधता, त्याबाबतच्या न्यायदान प्रक्रियेतील न्यायालयांच्या अधिकार कक्षा, भारतात किंवा परदेशात पत्नीच्या अनुपस्थितीतच दिले जाणारे कायदेशीर निकाल, भारतीय व परदेशी न्यायालयांचे परस्परविरोधी निकाल, असे प्रकार टाळण्यासाठी प्रागतिक पावले टाकणे गरजेचे आहे. हुंड्याच्या मागणीसाठी किंवा अन्य कारणांसाठी पत्नी व मुलांचा छळ करणे, खोटी माहिती देऊन फसवणूक करून परदेशात फरार होणे, मुलांचा बळजबरीने ताबा मिळवणे, अशा प्रकरणांत पती किंवा सासूसान्यांची भारतातील वडिलोपार्जित संपत्ती पत्नीच्या नावे करण्याबाबतही विचार केला जावा
- ३) आपला मुलगा परदेशात कोठे आहे याची माहिती देण्यास त्याचे पालक अनेकदा नकार देतात किंवा त्याबाबत माहिती देत नाहीत. तसेच, काही वेळा त्याच्याशी आपला संबंध नसल्याचेही सांगतात. अशा वेळी एनआरआय पत्नीस सासूसान्यांच्या संपत्तीत वाटा दिला जावा. सासूसान्यांची मालमत्ता किंवा संपत्ती भारतात असली आणि त्यावर मुलाचा कायदेशीर हक्क नसला, तरीही संबंधित पत्नीला अशा संपत्तीत वाटा देण्याबाबतची तरतूद कायद्यात केली जावी.

-
- ४) विविहानंतर परदेशी गेलेल्या पत्नीशी गैरवर्तणूक करणाऱ्या पतीचा पासपोर्ट रद्द करण्यासाठी पासपोर्ट कायद्यातही सुधारणा केली जावी. अनिवासी भारतीयाच्या पासपोर्टवर पत्नीचे केवळ नाव व छायाचित्र देण्यापेक्षा तिच्याबाबतची अधिक माहिती दिली जावी. पासपोर्ट नुतनीकरण करताना चुकीची किंवा खोटी माहिती देणे हा दंडनीय गुन्हा ठरवण्याबाबतची तरतूदही या कायद्यात केली जावी.
  - ५) एनआरआय पतीकडून पत्नीची केली जाणारी छळवणूक, पिळवणूक थांबवण्यासाठी सध्याच्या फौजदारी दंडसंहितेतील कलमांचा वापर करून संबंधितांवर कारवाईसाठी पोलिस व कायद्यांची अंमलबजावणी करणाऱ्या यंत्रणांसाठी योग्य ती नियमावली तयार करून द्यावी. पती परदेशात फरार झाल्यास किंवा त्याचे आईवडिल किंवा कुटुंबीयांनी त्याचा ठावठिकाणा सांगण्यास नकार दिल्यास त्यांची भारतातील संपत्ती जप्त केली जावी आणि फौजदारी दंडसंहितेच्या कलम २८५(३) प्रमाणे संबंधितांविरुद्ध कायदेशीर कारवाई सुरू केली जावी. तसेच, हिंदू विवाह कायद्याच्या (१९५६) कलम १८ नुसार कारवाईच्या सूचनाही संबंधित यंत्रणांना दिल्या जाव्यात.

अन्य सरकारी हस्तक्षेप

- १) विविध राज्यांमध्ये एनआरआय विवाहांची समस्या गंभीर असल्याने राज्यांमध्ये व केंद्रीय पातळीवरही या समस्यांच्या निपटार्यासाठी वकिल, समुपदेशक व अन्य तज्ज्ञांचा समावेश असलेले विशेष कक्ष स्थापन केले जावेत. अशा कक्षांद्वारे पिडित महिलांना आवश्यक ती सर्व कायदेशीर मदत तत्परतेने दिली जाणे शक्य होईल.
- २) अनिवासी भारतीयांची किंवा भारतीय वंशाच्या नागरिकांची लक्षणीय संख्या असलेल्या देशांतील भारतीय दुतावासांतही असे विशेष कक्ष स्थापन केले जावेत. त्यामुळे त्या देशांत राहणाऱ्या महिलांना आवश्यक सर्व मदत व माहिती देता येईल.
- ३) विवाहानंतर परदेशी गेलेल्या महिलांना या संदर्भातील माहिती ऑनलाइन उपलब्ध करून दिली जावी. शक्यतो सर्व भारतीय भाषांमधून ती मिळेल, याची व्यवस्था केली जावी.
- ४) परदेशात अडकून पडलेल्या किंवा तेथे पतीने दाखल केलेल्या कायदेशीर दाव्यात अडकून पडलेल्या महिलांच्या मदतीसाठी भारतीय दुतावास, अन्य सरकारी यंत्रणा, पोलिस व अन्य साहाय्यकारी यंत्रणांमध्ये समन्वय व सहकार्य वाढवावे. शक्य तेथे अशा स्वरूपाचे करारमदार केले जावेत. परदेशातील न्यायालयांत आपली बाजू मांडणे किंवा अन्य वैध कारणांसाठी परदेशी गेलेल्या पत्नीला अधिवासाच्या परवान्याची मुदत वाढवून देणे, अशाच कारणांसाठी तातडीने व्हिसा मिळवून देणे आदी बाबींत साहाय्यासाठीही सरकारने पुढाकार घ्यावा.
- ५) अशा विवाहांची झळ बसलेल्या महिला व त्यांच्या कुटुंबीयांना मानसिक आधार देण्यासाठी विशेष समुपदेशक केंद्रे, हेल्पलाइन सुरू करणे

ड) जगजागृती अभियान

- १) एनआरआय विवाहाबाबत घ्यावयाची काळजी, भारतीय कायद्यांनुसार अशा पत्नीचे असलेले कायदेशीर अधिकार आणि पती ज्या देशात राहतो आहे, त्या देशात पत्नीस असणारे कायदेशीर अधिकार या तीन मुद्द्यांवर भारतीय समाजात जनजागृती करणे गरजेचे आहे. त्यासाठी सातत्याने जनजागृती केली गेली पाहिजे.

खबरदारीचे उपाय

- १) कोणताही निर्णय घाईगडबडीने घेऊ नये आणि कोणाच्याही कोणत्याही दबावाला बळी पडू नये
- २) केवळ फोन किंवा ई मेलवरील संभाषणांमधून कोणताही अंतिम निर्णय घेतला जाऊ नये
- ३) कोणतीही संस्था, कक्ष, मध्यस्थ किंवा दलालावर डोळे झाकून विश्वास ठेवू नये
- ४) कोणत्याही खात्रीशिवाय किंवा कोणत्याही गोष्टीची खातरजमा न करता कोणत्याही कागदपत्रांवर सहाय्य करू नयेत किंवा कोणतेही व्यवहार करू नयेत
- ५) ग्रीन कार्ड किंवा नागरिकत्व किंवा अन्य तत्सम योजनांच्या प्रलोभनांना बली पडू नये
- ६) कोणताही निर्णय खासगीत किंवा गुप्तता बाळगून घेऊ नका. तुमचे जवळचे नातेवाईक, मित्र किंवा हितचिंतक कदाचित तुम्हाला अशी माहिती देऊ शकतील की जी तुम्हाला माहिती नसेल. त्यामुळे अशा गंभीर विषयांबाबत तुम्ही तुमच्या जवळच्या व्यक्तींशी चर्चा करून निर्णय घ्या
- ७) परदेशात विवाहाच्या आमिषाला बळी पडू नका
- ८) रजिस्टर्ड मॅरेज किंवा दूर ठिकाणी कमी लोकांत विवाहाच्या आमिषालाही बळी पडू नये

मुलाची चोख माहिती घेणे गरजेचे आहे. त्याचे मुद्दे असे

- १) मुलगा प्रथम वर आहे, घटस्फोटित आहे की विभक्त
- २) नोकरी व्यवसाय : शिक्षण, हुद्दा, नोकरीचे ठिकाण, त्याचा पत्ता, संबंधित कंपनीविषयीची माहिती
- ३) इमिग्रेशनचा दर्जा : व्हिसाचा प्रकार कोणता आहे, तो पत्नीला आपल्याबरोबर परदेशात नेऊ शकतो का
- ४) आर्थिक परिस्थिती
- ५) भारतात असलेली स्थावर, जंगम मालमत्ता आणि त्याचा पत्ता

- ६) गुन्हेगारी पार्श्वभूमी किंवा एखाद्या गुन्हाशी संबंध
- ७) कौटुंबिक माहिती, पार्श्वभूमी

मुलाची खालील कागदपत्रे चोख पडताळावीत

- १) पासपोर्ट, व्हिसा
- २) मतदान ओळखपत्र किंवा तत्सम ओळखपत्र
- ३) सोशल सिव्युरिटी नंबर
- ४) मागील तीन वर्षांची प्रासिकर विवरणपत्रे
- ५) बँक खात्याचा तपशील
- ६) मालमत्तेची कागदपत्रे

मदतीसाठी उपयुक्त ठरणारी माहिती

- १) परदेशातील भारतीय दुतावास
- २) स्थानिक भारतीय मंडळे आणि त्यांचे संपर्काचे जाळे
- ३) स्थानिक पोलिस आणि अन्य साहाय्यभूत यंत्रणा

खालील बाबींची पूर्तता केलीच पाहिजे

- १) विवाहनोंदणी केलीच पाहिजे
- २) व्हिसा व अन्य तत्सम बाबींची कागदपत्रे पूर्तता पतीने नव्हे, तर पत्नीनेच केली पाहिजे
- ३) आपल्या मरायटल स्टेटसची माहिती देणारे मुलाचे ऑफिडेव्हिट
- ४) मुलाचा व्हिसा आणि पासपोर्टबाबतची माहिती मिळवण्यासाठी माहिती अधिकाराचा वापर करणे

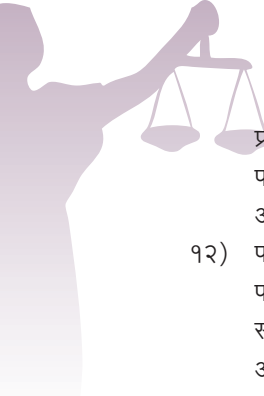
कोणत्या गोष्टी कराव्यात

- १) मुलगा आणि त्याच्या कुटुंबीयांशी नित्य संपर्कात राहणे
- २) मुलाने आणि मुलीने विवाहापूर्वी परस्परांशी भेटून, चर्चा करून परस्परांविषयी जाणून घेणे आणि माहितीची खातरजमा करणे.
- ३) अशा विवाहाची माहिती सर्वांना असणे आणि समारंभपूर्वक विवाह करणे
- ४) अडीअडचणीच्या वेळी कोणाशी संपर्क साधायचा याची पूर्ण कल्पना असावी

- ५) परदेशी गेलेल्या मुलीसाठी तिथेच एखादे बँक खाते उघडून त्यात शक्य तेव्हा पैसे जमा केले जावेत. त्यामुळे अडीअडचणीला, गरज भासेल तेव्हा मुलगी त्याचा वापर करू शकेल
- ६) परदेशातील भारतीय दुतावास (नियुक्त असल्यास वेल्फेअर ऑफिसर), स्थानिक पोलिस, मित्रमैत्रिणी अशांचे फोननंबर व ई मेल अँड्रेसेस अशी माहिती मुलीला द्यावी. मुलीनेही अशी माहिती अद्ययावत ठेवावी. त्यामुळे अडचणीच्या वेळी तातडीने मदत मिळवणे शक्य होईल.
- ७) मुलगी राहत असलेल्या देशात तिला मिळणारे कायदेशीर हक्क व अन्य कायदेशीर बाबींची माहिती घेणे. घरगुती हिंसाचार, अन्य स्वरुपाची पिळवणूक किंवा दुर्लक्ष केले जात असल्यास त्यातून मार्ग काढण्यासाठी अशी माहिती उपयुक्त ठरते.
- ८) परदेशात स्वतंत्रपणे वावरण्यासाठी व्यावसायिक किंवा अन्य कौशल्ये शिकावीत. शैक्षणिक पात्रता भक्कम करावी
- ९) परदेशात मित्र-मैत्रिणी जोडणे, शेजाऱ्यांशी उत्तम संबंध प्रस्थापित करण्यासाठी मुलीने कायम सामाजिक भान राखले पाहिजे.
- १०) एनआरआय विवाहातील समस्या, त्यातून उदभवणाऱ्या समस्या, पती व पत्नीचे कायदेशीर हक्क आदींची व्यापक माहिती समाजापर्यंत पोचण्यासाठी माध्यमांना या विषयात सहभागी करून घेणे
- ११) परदेशातील भारतीय दुतावासांतूनही यासाठी मदत दिली जावी. पत्नीचा छळ किंवा पिळवणूक करणाऱ्या पतीपासून पत्नीस पोलिस संरक्षण मिळवून देणे, त्याच्याविरुद्ध कायदेशीर प्रक्रिया सुरू करणे, अडीअडचणीत असलेल्या पत्नीस

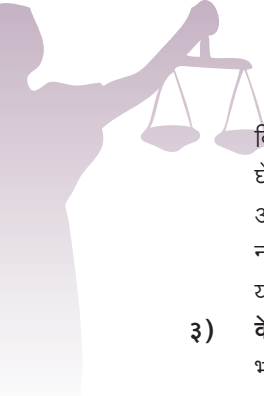

प्रसंगी आर्थिक मदत करणे व गरज असल्यास निवारा उपलब्ध करून देणे, परदेशात अधिवासासाठी कायमस्वरूपी किंवा दीर्घकालीन परवानगी मिळवून देणे, अशा अनेक स्तरांवर भारतीय दूतावासांकडून मदत घेतली जावी.

- १२) परदेशात अडकून पडलेल्या महिलांना मायदेशी परत आणण्यासाठी, तेथे तिच्या पतीने कायदेशीर दावा दाखल केला असल्यास त्यात बाजू मांडण्यासाठी परदेशी संस्थांची मदत मिळवणे आणि भारतातही अशा महिलांना कायदेशीर सल्ला व अन्य सेवा पुरवण्यासाठी मदत उपलब्ध करून देणे

भारतीय न्यायालयांनी याबाबत दिलेले निकाल

- १) **हरमिता सिंग विरुद्ध रजत तनेजा (२००३)** : विवाहानंतर अमेरिकेत पतीकडे गेलेल्या हरमिता सिंगवर तीन महिन्यांतच पतीचे घर सोडण्यासाठी दबाव आणला गेला. त्यामुळे अमेरिकेत बेघर झालेल्या हरमिता सिंगने भारतात परतून उच्च न्यायालयात पोटगीसाठी दावा दाखल केला. पती रजत तनेजाने अमेरिकेत घटस्फोटासाठी दाखल केलेल्या दाव्याची कारवाई थांबवावी, असे आदेश उच्च न्यायालयाने दिले. तसेच, या आदेशाची प्रत संबंधित अमेरिकी न्यायालयास देण्याचे आदेशही उच्च न्यायालयाने दिले. या खटल्यात निकाल देताना उच्च न्यायालयाने काही महत्त्वाची निरीक्षणे नोंदवली आहेत. हरमिता सिंग विरुद्ध रजत तनेजा प्रकरणात रजत तनेजा यांना अमेरिकी न्यायालयाने घटस्फोट मंजूर केला असला, तरी हे प्रकरण भारतीय न्यायव्यवस्थेच्या अधिकार कक्षेतील असल्याने अमेरिकी न्यायालयाने मंजूर केलेला घटस्फोट भारतात वैध मानला जाणार नाही. अमेरिकी न्यायालयाने मंजूर केलेल्या घटस्फोटांना भारतीय कायद्यांनुसार जोपर्यंत मान्यता मिळत नाही, तोपर्यंत आरोपी द्विभार्या प्रतिबंधक कायद्यातील तरतुदींनुसार भारतात दोषीच मानला जाईल आणि त्यानुसार त्याच्याविरुद्ध कायदेशीर कारवाई करण्याची मूभा संबंधितांना असेल. हरमिता सिंग यांचे अमेरिकेतील वास्तव्य अगदीच अल्पकाळ व जुजबी स्वरूपाचे होते. अमेरिकी न्यायालयात दावा लढण्यासाठी त्या आर्थिकदृष्ट्या सक्षमही नसल्याने दिल्लीतील न्यायालयांमध्येच हा दावा चालवला जावा, असेही न्यायालयाने स्पष्ट केले होते.
- २) **विकास अगरवाल विरुद्ध अनुभा (२००२)** : अनुभा यांनी दाखल केलेल्या पोटगीच्या दाव्यात उच्च न्यायालयाने विकास अगरवाल यांना न्यायालयात हजर राहण्याचे आदेश वारंवार दिल्यानंतरही ते न्यायालयात उपस्थित राहिले नाहीत. पत्नीने दाखल केलेल्या दाव्यात भादंविच्या कलम ४९८ अ कलमाखाली आपल्याला अटक केली जाईल, अशी भीती असल्याने आपण व्यक्तिशः न्यायालयापुढे हजर राहू शकत नाही. त्यामुळे न्यायालयाने आपल्याला तशी मुभा द्यावी, अशी विनंती अगरवाल यांनी न्यायालयास केली होती. उच्च न्यायालयाने ही

विनंती फेटाळून लावली. या विरोधात अगरवाल यांनी सर्वोच्च न्यायालयात धाव घेतली. एखाद्या खटल्यात एखाद्या किंवा काही मुद्द्यांवर स्पष्टीकरण मागण्याचे अधिकार न्यायालयांना आहेत. त्यानुसारच दिल्ली उच्च न्यायालयाने व्यक्तिशः न्यायालयात उपस्थित राहण्याचे दिलेले आदेश वैध आहेत. त्यामुळे अगरवाल यांनी उच्च न्यायालयात उपस्थित राहावे, असे आदेश सर्वोच्च न्यायालयाने दिले.

३) **वेंकट पेरुमल विरुद्ध आंध्र प्रदेश सरकार** : वेंकट पेरुमल या अनिवासी भारतीयच्या पत्नीने हैदराबादेत फौजदारी दंडसंहितेच्या कलम ४९८ (अ) कलमान्वये घरगुती हिंसाचाराचा गुन्हा दाखल केला. मद्रास व अमेरिकेतील अल्पकाळाच्या वास्तव्यात पतीने आपला छळ केला, तसेच गर्भपात करण्यासाठी दबाव आणला. त्याला नकार देताच अमेरिकेत डब्लूएस विमानतळावरच त्याने आपल्याला कफळक अवस्थेत सोडून दिले, असा या पत्नीचा आरोप होता. अमेरिकेतील नातेवाईकांच्या मदतीने आपण भारतात परतल्याचेही तिने न्यायालयाला सांगितले. हा दावा रद्दबातल केला जावा, अशी मागणी पेरुमल यांनी आंध्र प्रदेश उच्च न्यायालयात केली.

घरगुती हिंसाचार, मानसिक छळ ही सततची प्रक्रिया आहे. पेरुमल यांची पत्नी हैदराबादेत आपल्या आईवडिलांकडे राहत असतानाही तिला पतीच्या मानसिक छळास सामोरे जावे लागले आहे. त्यामुळे ४९८ (अ) कलमानुसार दाखल केलेला दावा रद्दबातल करता येणार नाही, असे उच्च न्यायालयाने आपल्या आदेशात नमूद केले.

पेरुमल यांच्या पत्नीच्या तक्रारीवरून हैदराबाद पोलिसांनी प्राथमिक चौकशी अहवाल (एफआयआर) दाखल करून घेतला होता. याच दरम्यान पेरुमल यांनी अमेरिकी न्यायालयात घटस्फोटासाठी अर्ज दाखल केला होता आणि पेरुमल यांना अमेरिकेत घटस्फोटही मिळाला होता. तथापि, तत्पूर्वीच हैदराबादेत एफआयआर दाखल झाला असल्याने अमेरिकी न्यायालयाच्या घटस्फोटाच्या आदेशाचे महत्त्व राहत नसल्याचे सांगत उच्च न्यायालयाने पेरुमल यांचा अर्ज रद्दबातल ठरवला होता.

४) **नीरजा सराफ विरुद्ध जयंत सराफ (१९९४)** : अमेरिकेत नोकरी करणाऱ्या सॉफ्टवेअर अभियंत्याशी नीरजा यांचा विवाह झाला. त्यानंतर त्या पतीकडे अमेरिकेत जाण्यासाठी व्हिसा मिळवण्याची खटपट करत असतानाच पती जयंत यांनी अमेरिकी न्यायालयात घटस्फोटाची मागणी करणारा अर्ज दाखल केला. भारतात नोकरी करणाऱ्या नीरजा यांनी विवाहानंतर अमेरिकेत जाण्याच्या हेतूने भारतातील नोकरीही सोडली होती. मात्र, अचानकच पतीने ही नोटीस दिल्याने त्या अडचणीत आल्या.

नीरजा सराफ यांनी भरपाईची मागणी करणारा दावा न्यायालयात केला. त्यावर नीरजा यांना २२ लाखांची भरपाई देण्याचा आदेश न्यायालयाने दिला. जयंत सराफ

यांनी याविरोधात उच्च न्यायालयात धाव घेत भरपाईस स्थगिती देण्याची मागणी केली. या खटल्याचा निकाल लागेपर्यंत भरपाईची कारवाई स्थगित ठेवण्याचे आदेश उच्च न्यायालयाने दिले. मात्र, न्यायालयात एक लाख रुपये जमा करण्याचे आदेश जयंत यांना दिले. नीरजा यांनी याविरोधात सर्वोच्च न्यायालयात धाव घेतली. त्यावर नीरजा यांच्या बाजूने निकाल देत उच्च न्यायालयात तीन लाख रुपये जमा करण्याचे आदेश सर्वोच्च न्यायालयाने जयंत यांना दिले. अशा खटल्यांत पत्नीस भरपाई मिळू शकते, हेच या खटल्याच्या निमित्ताने पुढे आले.

या खटल्याच्या सुनावणीदरम्यान न्यायालयाने मांडलेली काही निरीक्षणे अत्यंत महत्त्वाची आहेत.

अशा महिलांचे हितसंबंध सुरक्षित राखण्यासाठी एखादा कायदा केला जाणे आवश्यक आहे. तसा तो करताना खालील काही मुद्द्यांचा त्यात अंतर्भाव केला जाणे गरजेचे आहे.

- अ) एखादी भारतीय महिला आणि अनिवासी भारतीय पुरुषाचा भारतात झालेला विवाह परदेशी न्यायालये अवैध ठरवू शकत नाहीत किंवा तो रद्दबातलही करू शकत नाहीत.
- आ) पतीच्या भारतातील व परदेशातील संपत्तीत पत्नीलाही योग्य वाटा मिळावा, यासाठीची तरतूद केली गेली पाहिजे.
- इ) भारतीय न्यायालयांनी दिलेल्या आदेशांची अंमलबजावणी परदेशी न्यायालयांतूनही व्हावी आणि याउलटही, यासाठी संबंधित देशांशी आवश्यक ते करार केले गेले पाहिजेत.
- ५) **राजीव तयाल विरुद्ध भारत सरकार (२००५) :** भारतीय न्यायालयांनी बजावलेल्या समन्सना कोणताही प्रतिसाद न देणाऱ्या अनिवासी भारतीय पतीचा पासपोर्ट पत्नी रद्दबातल करू शकते, हे या खटल्याच्या निमित्ताने समोर आले. अमेरिकेत राहणाऱ्या पतीविरुद्ध पत्नीने भारतातील महानगर न्यायदंडाधिकार्यांच्या न्यायालयात दावा दाखल केला होता. या दाव्याच्या सुनावणीसाठी न्यायालयाने अनिवासी भारतीय पतीला वारंवार समन्स बजावले. मात्र, त्याला पतीने प्रतिसाद दिला नाही. आपण अमेरिकेत राहत असून, या दाव्यासाठी वारंवार भारतात येणे आपल्यावर अन्यायकारक ठरणार असल्याचे त्याचे म्हणणे होते. समन्सला प्रतिसाद न दिल्याने न्यायालयाने त्याला फरार घोषित केले. त्यानंतर परराष्ट्र मंत्रालयाच्या सूचनेवरून न्यूयॉर्कमधील कॉन्सुलेट जनरल कार्यालयाने पतीचा पासपोर्ट जप्त केला. या कारवाईविरोधात पतीने न्यायालयात धाव घेत या कारवाईला आक्षेप घेणारा रिट दाखल केला. आपल्याला कोणतेही समन्स न बजावताच ही कारवाई केली गेली आहे, असा त्याचा दावा होता. तसेच, पत्नीने दाखल केलेल्या दाव्याच्या तपासणीसाठी आपल्याला प्रश्नावली पाठवली जावी, अशीही त्याची मागणी होती. केवळ परदेशी राहत असल्याच्या कारणावरून कोणालाही अशा स्वरूपाची सवलत

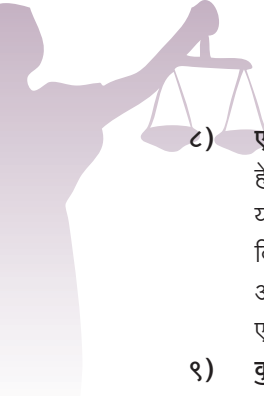

देता येणार नाही. त्यामुळे कोणत्याही भारतीय नागरिकापेक्षा आपण अधिक कोणी (सुपिरियर) आहोत, असा अनिवासी भारतीयांचा समज होऊ शकेल. तसेच, परदेशी राहण्याचे निमित्त पुढे करून ते कायद्यांचा दुरुपयोगही करू शकतील. त्यातून भारतीय न्यायसंस्थेच्या मूलभूत तत्वांनाच हरताळ फासला जाईल, असे सांगत न्यायालयाने पतीची ही मागणी फेटाळून लावली.

६) **मागरिट पुलंपरंपील विरुद्ध चाको पुलंपरंपील (१९७०)** : एनआरआय विवाह प्रकरणी मुलांचा ताबा कोणाकडे द्यायचा हा प्रश्न भारतीय न्यायालयांपुढे मोठ्या प्रमाणात येण्यापूर्वीचा हा खटला आहे. अशा प्रकरणात मुलांचा ताबा कोणाकडे द्यायचा हे ठरवण्याचा अधिकार न्यायालयांना कसा आहे आणि पती किंवा पत्नीपैकी एखाद्या पालकाने अनधिकाराने मुलाचा ताबा मिळवला असेल, तर मुलांचा ताबा मिळवण्यासाठी हेबियस कॉर्पसचाही वापर होऊ शकतो, हेही केरळ उच्च न्यायालयाच्या याबाबतच्या निकालाने दाखवून दिले आहे.

या खटल्यात मुलांची आई जर्मनीत राहत होती. मुलांना जर्मनीत आईकडे पाठवून देण्यास केरळ उच्च न्यायालयाने मंजुरी दिली. ही मुले जर्मनीत जाणार म्हणजे भारतीय कायद्यांच्या अधिकार कक्षबाहेर जाणार, हे स्पष्ट होते. तरीही त्यांचे हित आणि त्यांच्या भावनिक व मानसिक गरजेस सर्वोच्च प्राथमिकता देत न्यायालयाने हा आदेश दिला. त्याच वेळी न्यायालय सांगेल त्यावेळी मुलांना न्यायालयापुढे हजर करण्याचे बंधन न्यायालयाने घातले. भारतीय न्यायालयाने दिलेल्या आदेशांची जर्मनीत अंमलबजावणी व्हावी, यासाठी मद्रासमधील जर्मन कॉन्सुलेटने मदत करावी, असे आदेशही न्यायालयाने दिले. मुलांची प्रगती व प्रकृतीबाबतची माहिती वेळोवेळी न्यायालयाला दिली जावी. तसेच, आईने मुलांना पश्चिम जर्मनीबाहेर कोठेही घेऊन जाऊ नये. आईने राहते घर बदलल्यास नवा पत्ता तातडीने न्यायालयाच्या रजिस्ट्रार कार्यालयास कळवावा, तीन वर्षांत एकदा आईने मुलांना स्वखर्चाने भारतात आणावे. त्यावेळी वडिलांना मुलांना न्यायालयाच्या आदेशानुसार व सूचनांनुसार भेटता येईल. वडिलांना जर्मनीत जाऊन भेटण्याची इच्छा असल्यास, तशी पूर्वसूचना न्यायालयास द्यावी आणि न्यायालयाच्या आदेशानंतरच मुलांना भेटावे, तीन वर्षांनंतर मुलांच्या ताब्याबाबत न्यायालय अंतिम निर्णय घेईल, असे केरळ उच्च न्यायालयाने आपल्या आदेशात नमूद केले होते.

७) **सुरिंदरकौर संधू विरुद्ध हरबक्षसिंग संधू (१९८४)** : सुरिंदरकौर इंग्लंडमध्ये राहत होत्या आणि तेथील न्यायालयाने मुलांचा ताबा सुरिंदरकौर यांच्याकडेच देण्याचे आदेश दिले असतानाही हरबक्षसिंग संधू मुलांना भारतात आपल्या आईवडिलांकडे बळजबरीने घेऊन आले होते. या प्रकरणात मुलांचे हित कशात आहे, या एकाच गोष्टीचा विचार करून सर्वोच्च न्यायालयाने मुलांचा ताबा आईकडे देण्याचा निकाल दिला.

८) **एलिझाबेथ दिनशॉ विरुद्ध अरविंद एम. दिनशॉ (१९८६)** : संधू प्रकरणासारखेच हे प्रकरण होते. दिनशॉ कुटुंब अमेरिकेत राहत होते. मुलांचा ताबा एलिझाबेथ यांच्याकडे देण्याचे आदेश अमेरिकी न्यायालयाने दिले होते. त्यानंतरही अरविंद दिनशॉ मुलांना घेऊन भारतात आले होते. अमेरिकी न्यायालयाने दिलेला निकाल आणि मुलांचे हित या दोन्ही गोष्टी लक्षात घेऊन सर्वोच्च न्यायालयाने मुलांचा ताबा एलिझाबेथ यांच्याकडे देण्याचे आदेश दिले.

९) **कुलवंत संधू विरुद्ध छन्नन सिंग (१९८९)** : कुलवंत संधू व छन्नन सिंग कॅनडात राहत होते. मात्र, छन्नन सिंग मुलांना घेऊन भारतात आपल्या घरी परतले होते. सर्वोच्च न्यायालयाने मुलांच्या हिताचा विचार करून मुलांचा ताबा आईकडे सोपवत मुलांना कॅनडास घेऊन जाण्याची परवानगी दिली.

१०) **धनवंती जोशी विरुद्ध माधव उंडे (१९९८)** : अमेरिकेत राहणाऱ्या अनिवासी भारतीय पतीने तिकडे पहिले लग्न केले होते. मात्र, त्याची कोणतीच माहिती न देता भारतात धनवंती जोशी यांच्याशी लग्न केले. धनवंती यांना या विवाहातून एक मुलगाही झाला. हा मुलगा अवघा ३५ दिवसांचा असताना त्याला घेऊन धनवंती जोशी भारतात परतल्या. त्यानंतर हा मुलगा १२ वर्षांचा झाल्यानंतर त्याच्या ताब्याबाबत सर्वोच्च न्यायालयात सुनावणी झाली. मुलाचा ताबा पतीकडे दिला जावा, असा आदेश अमेरिकी न्यायालयाने दिला होता. मात्र, धनवंती जोशी यांनी मुलाला बारा वर्षे स्वतंत्रपणे व समर्थपणे वाढवले आहे, ही बाब अधोरेखित करत सर्वोच्च न्यायालयाने मुलाचा ताबा धनवंती जोशी यांच्याकडेच दिला.

११) **सरिता शर्मा विरुद्ध सुशील शर्मा (२०००)** : सुशील शर्मा यांनी अमेरिकेत घटस्फोटाचा अर्ज दाखल केला होता. तसेच, मुलांचा ताबा मिळवण्यासाठी पत्नी पत्नीत कायदेशीर लढाई सुरू होती. अशातच पत्नी मुलांना घेऊन भारतात निघून आली. आपली परवानगी न घेताच पत्नी मुलांसह भारतात परत गेल्याचा पतीचा आरोप होता. याबाबत सुशील शर्मा यांनी उच्च न्यायालयात धाव घेतली असता उच्च न्यायालयाने सरिता शर्मा यांना दोन्ही मुलांचा ताबा सुशील शर्मा यांच्याकडे देण्याचे, तसेच या मुलांचे पासपोर्टही पतीकडे सुपूर्द करण्याचे आदेश दिले.

सरिता शर्मा यांनी या आदेशाविरोधात सर्वोच्च न्यायालयात दाद मागितली. सुशील शर्मा अमेरिकेत आपल्या वृद्ध आईसह राहतात. त्यांच्या काही वार्डिट सवयी आणि वृद्ध मातेची जबाबदारी लक्षात घेता ते या दोन्ही मुलांचा योग्य पद्धतीने सांभाळ करू शकणार नाहीत. मुलीचे संगोपन आईच चांगले करू शकते. तसेच, भावंडांची ताटातूट करणेही योग्य नाही. त्यामुळे परदेशी न्यायालयाने जरी मुलांचा ताबा सुशील शर्मा यांच्याकडे देण्याचा आदेश दिला असला, तरी या सर्व बाबी लक्षात घेता मुलांचे हित लक्षात घेऊन मुलांचा ताबा आईकडेच राहावा, असा आदेश सर्वोच्च न्यायालयाने दिला.

वीणा कालिया विरुद्ध जितेंदर एन. कालिया (१९९६) : जितेंदर एन. कालिया यांनी कॅनडातील न्यायालयाकडून पत्नीच्या अनुपस्थितीतच घटस्फोट मिळवला. दिल्ली उच्च न्यायालयात

याबाबत पत्नीने धाव घेतली. पतीने पत्नीच्या अनुपस्थितीत परदेशी न्यायालयाकडून घटस्फोट मिळवला असला, तरी भारतात पत्नीला पोटगीसाठी अर्ज करण्यापासून पती रोखू शकत नाही, असे दिल्ली उच्च न्यायालयाने आपल्या आदेशात स्पष्टपणे नमूद केले.

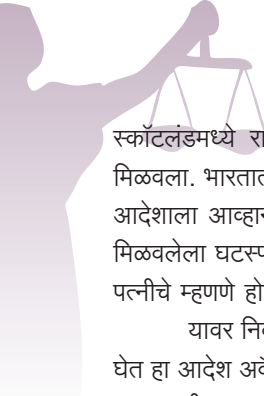
पतीने कॅन्डात दाखल केलेल्या घटस्फोटाच्या दाव्याच्या सुनावणीस पत्नी का उपस्थित राहू शकली नाही, याचाही उच्च न्यायालयाने साकल्याने विचार केला. तेथे जाण्यापासून ते न्यायालयीन कारवाईसाठीचा व अन्य खर्च पत्नीला झेपणे शक्य नसल्याने ती तेथे उपस्थित राहू शकणार नाही, याची कल्पना असल्यानेच पतीने पत्नीच्या या असहायतेचा गैरफायदा घेत परदेशी न्यायालयात घटस्फोटाचा अर्ज दाखल केला. त्यामुळेही पत्नीचे न्याय्य हक्क डावलले गेले आहेत. तसेच, पत्नीबरोबर राहणे अशक्य असल्याचे कारण पतीने दिले असले, तरी भारतीय कायद्यांनुसार केवळ अशा कारणासाठी घटस्फोट देता येणार नाही, असेही न्यायालयाने आपल्या निकालात स्पष्ट केले.

अनुभा विरुद्ध विकास अगरवाल खटलाही या दृष्टीने अभ्यासण्याजोगा आहे. या दोघांचे लग्न हिंदू पद्धतीने झाले होते. लग्नानंतर अल्पकाळातच पतीने अमेरिकी न्यायालयात घटस्फोटासाठी अर्ज दाखल केला होता. तसेच, या न्यायालयीन कामकाजात ती सहभागीही झाली नव्हती आणि अमेरिकी कायद्यांच्या अधिकार कक्षेतही ती नव्हती. असे असताना या घटस्फोटास मान्यता द्यायची का, असा प्रश्न भारतीय न्यायालयापुढे होता.

लग्नानंतर अल्पावधीतच आपल्याला पतीपासून वेगळे राहावे लागले असून, अमेरिकेत पतीकडे जाण्यासही पतीने मज्जाव केला आहे. अशा स्थितीत आपल्याला पतीकडून पोटगी मिळावी, अशी पत्नीची मागणी होती. अमेरिकी न्यायालयात पती घटस्फोटाचा अर्ज दाखल करण्याच्या तयारीत असल्याची माहिती मिळताच पतीने भारतीय न्यायालयात धाव घेत पतीला असा अर्ज करण्यापासून रोखण्याची मागणी केली. त्यानुसार भारतीय न्यायालयाने पतीला तसे आदेश बजावले. भारतीय न्यायालयाचे आदेश धुडकावून पतीने अमेरिकी न्यायालयात घटस्फोटाचा अर्ज दाखल केलाच. भारतीय न्यायालयाच्या निदर्शनास ही बाब आणून देताच न्यायालयाने पतीला दिवाणी दंडसंहितेच्या कलम १० नुसार आपले म्हणणे मांडण्याचे आदेश दिले. तेही पतीने धुडकावल्याने न्यायालयाने पतीविरुद्ध न्यायालयाच्या अवमानाची कारवाई करण्याचे आदेश दिले. याच काळात पतीने अमेरिकी न्यायालयाकडून घटस्फोट मिळवला. भारतीय न्यायालयात हा खटला प्रलंबित असतानाच अमेरिकी न्यायालयाने दिलेल्या याच खटल्याच्या निकालाची अंमलबजावणी करता येते का, असा प्रश्न यामुळे उपस्थित झाला.

या खटल्यातील वादी प्रतिवादी हिंदू आहेत. हिंदू रितीरिवाजांनुसारच त्यांचे लग्न झाले आहे. साहजिकच त्यांचा विवाह हिंदू विवाह कायद्याच्या अधिकार कक्षेत येत असल्याने पत्नीला अमेरिकी कायदे लागूच होत नसल्याने आणि तिच्या संमतीविना व अनुपस्थितीतच पतीने अमेरिकी न्यायालयातून घटस्फोट मिळवल्याने तो भारतीय कायद्यांनुसार वैध ठरत नाही आणि त्यामुळेच संबंधित आदेशाची अंमलबजावणी करण्याची गरज नाही, असे भारतीय न्यायालयाने स्पष्टपणे नमूद केले.

बालसुब्रमण्यम गुहा विरुद्ध टी हेमप्रिया (२००५) खटल्यातही अशीच बाब दिसून आली.

स्कोटलंडमध्ये राहणाऱ्या पतीने पत्नीच्या अनुपस्थितीतच तेथील न्यायालयाकडून घटस्फोट मिळवला. भारतात राहणाऱ्या पत्नीने याबाबत मद्रास उच्च न्यायालयात धाव घेत या घटस्फोटाच्या आदेशाला आव्हान दिले. आपल्या संमतीविना व अनुपस्थितीत पतीने परदेशी न्यायालयाकडून मिळवलेला घटस्फोट बेकायदेशीर असल्याने या आदेशाची अंमलबजावणी केली जाऊ नये, असे पत्नीचे म्हणणे होते.

यावर निकाल देताना मद्रास उच्च न्यायालयाने दिवाणी दंडसंहितेच्या कलम १३चा आधार घेत हा आदेश अवैध असल्याचे स्पष्ट केले. पत्नी भारतात असताना परदेशात घटस्फोटाबाबतच्या खटल्याची सुनावणी झाली आहे. पत्नीची संमती नसताना व तिच्या अनुपस्थितीत दिला गेलेला निकाल म्हणूनच अवैध असल्याचे न्यायालयाने स्पष्ट केले.

भारतीय न्यायालयांच्या अधिकार कक्षेचा मुद्दा यानिमित्ताने वारंवार पुढे येत असून, न्यायालयांनी तो यथार्थपणे हाताळल्याचे विविध खटल्यांतून दिसून आले आहे.

जागीर कौर विरुद्ध जयवंतसिंग या १९६३ मधील खटल्यात सर्वोच्च न्यायालयाने दिलेला निकाल अभ्यासण्यासारखा आहे. जागीर कौर ही जयवंतसिंग यांची पहिली पत्नी. लग्नानंतर जसवंतसिंग आफ्रिकेत गेले. तिकडे ते सुमारे सात वर्षे राहिले. त्यानंतर सुमारे सहा महिन्यांच्या सुटीसाठी ते भारतात परतले आणि लुधियानातील आपल्या आईवडिलांच्या घरात राहिले. याच काळात त्यांनी दुसरे लग्न केले आणि सुटी संपल्यानंतर ते दुसऱ्या पत्नीला घेऊन आफ्रिकेत गेले. पुन्हा पाच सहा वर्षांनी ते सुटीसाठी भारतात परतले आणि पहिली पत्नी जागीर कौर यांनाही घेऊन ते आफ्रिकेत परतले. तेथे जागीर यांना जसवंतसिंग यांच्यापासून मुलगी झाली. त्यानंतर जागीर व जसवंत यांच्यात वाद होत गेले आणि ते विकोपाला गेल्यानंतर जसवंतसिंग यांनी जागीर कौर यांना भारतात पाठवून दिले. जागीर कौर यांना पैसे पाठवून देण्याचे दिलेले आश्वासन त्यांनी पाळले नाही. १९६० मध्ये जसवंतसिंग भारतात परतले आणि लुधियानात राहू लागले. पती आपली व आपल्या मुलीची देखभाल करत नाही, कोणतीही विचारपूस करत नाही. त्यामुळे पतीने आपल्याला पोटगी द्यावी, अशी मागणी करणारा अर्ज जागीर कौर यांनी कलम ४८८ नुसार लुधियाना न्यायालयात दाखल केला.

हे प्रकरण सर्वोच्च न्यायालयात गेले असता, लुधियाना न्यायालयाच्या अधिकार कक्षेत हा खटला येतो का, असा प्रश्न उपस्थित झाला. कलम ४८८ (८) मधील काही शब्दांवरून न्यायालयात व्यापक चर्चा झाली. या कलमातील शब्दांचे तांत्रिक अर्थ काढण्यापेक्षा त्यातून काय सूचित केले जात आहे, यालाही महत्त्व दिले जावे. पत्नी किंवा अपत्यास किंवा दोघांनाही असहाय स्थितीत सोडून दुसऱ्या जिल्ह्यात किंवा परदेशात गेलेला पती काही काळाने पुन्हा त्याच किंवा शेजारच्या जिल्ह्यात परतला. तेथे तो दीर्घकाळ किंवा अगदी अल्पकाळ राहिला, तरी त्या काळात पत्नी पतीविरुद्ध ४८८ कलमानुसार दावा दाखल करू शकते. एवढेच नव्हे, तर पत्नीला टाकून गेलेल्या पतीचा कायमचा ठावठिकाणा नसेल आणि तो सतत एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी जात असेल, तरीही पत्नी अशा पतीविरुद्ध याच कलमाखाली दावा दाखल करू शकते. तसेच, अत्यंत अकल्पनीयरित्या व योगायोगाने अशा पतीची भेट झाली, तरीही पत्नी पतीविरुद्ध याच कलमाखाली दावा दाखल करू शकते, असे सर्वोच्च न्यायालयाने आपल्या निकालात स्पष्ट केले.

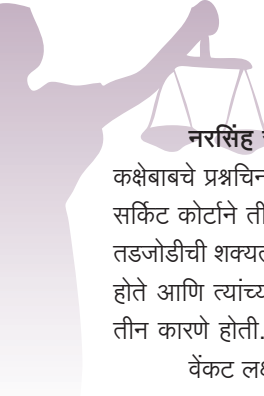
या खटल्यातील प्रतिवादी पती लुधियानातील खेड्यातील आपल्या घरी परतला होता आणि तेथे तो आपल्या पत्नीसमवेत सहा महिने राहिला होता. दुसऱ्या वेळी तो पत्नीला परत नेण्याच्या हेतूने अल्पकाळासाठी आला होता. त्यातून प्रतिवादी पतीने पत्नीबरोबर लुधियानात वास्तव्य केले होते, हे स्पष्ट होते. त्यामुळेच लुधियाना न्यायालयास या खटल्याची सुनावणी घेण्याचा पूर्ण अधिकार असल्याचेही सर्वोच्च न्यायालयाने स्पष्ट केले.

मागरेट पुलपरंपील आणि डॉ. चाको पुलपरंपील खटल्यातही असाच कायदेशीर पेच होता. पत्नी ज्या देशातील न्यायालयांत कायदेशीर कारवाईसाठी धाव घेते आहे, त्या देशाशी तिचा वास्तवात आणि पूरक (रिअल अँड सबस्टॅंशियल) असा काही संबंध आहे का, याचा विचार केरळ उच्च न्यायालयाने केला. तसेच, पत्नी किंवा पती/ वडिलांच्या अधिवासाचा मुद्दा अग्राह्य ठरवत मुलांच्या हितास सर्वोच्च प्राधान्य देत निकाल दिला.

वैद्यकीय शिक्षणासाठी जर्मनीस गेले असताना चाको यांचा परिचय मागरेट यांच्याशी झाला आणि त्यांनी तेथेच लग्न केले. त्यांना दोन मुलेही झाली. त्यानंतर दोघांत झालेल्या वादामुळे मागरेट यांनी जर्मन न्यायालयात घटस्फोटासाठी अर्ज केला. जर्मन न्यायालयाने तो फेटाळला. मागरेट यांनी या निकालाला वरिष्ठ जर्मन न्यायालयात आव्हान देणारा अर्ज दाखल केला. या खटल्याचा निकाल लागेपर्यंत मुलांच्या देखभालीसाठी मागरेट यांना पैसे देण्याचा आदेश जर्मन न्यायालयाने चाको यांना दिला. या खटल्याची सुनावणी प्रलंबित असतानाच एके दिवशी चाको मुलांना घेऊन भारतात परतले. त्यावेळी त्यांचे एक मूल अडीच वर्षांचे, तर दुसरे दहा महिन्यांचे होते. मुलांना भारतात घेऊन जात असल्याची कोणतीही पूर्वसूचना किंवा माहिती चाको यांनी मागरेट यांना दिली नाही.

आपल्या मुलांचा ठावठिकाणा लागत नसल्याने मागरेट यांनी पुन्हा न्यायायात धाव घेत मुलांचा ताबा मिळण्याची मागणी केली. त्यावर कोणतीच कारवाई झाली नाही. दरम्यानच्या काळात मागरेट आपल्या मुलांचा ठावठिकाणा शोधण्यात मग्न होत्या. काही काळाने मागरेट यांच्या अपिलाची सुनावणी झाली. त्यात त्यांचा घटस्फोटाचा अर्ज मंजूर करण्यात आला. तसेच, मुलांच्या देखभालीसाठी पैसे देण्याचे चाको यांना दिलेले आदेशही जर्मन न्यायालयाने एका आदेशाद्वारे रद्दबातल ठरवले. त्याचदिवशी अन्य एका जर्मन न्यायालयाने मुलांचा ताबा मागरेट यांच्याकडे सोपवण्याचा आदेश दिला. मागरेट यांनी भारतात येऊन मुलांचा ताबा मिळावा म्हणून हेबियस कॉर्पसनुसार अर्ज दाखल केला.

वडिलांचे वास्तव्याचे ठिकाण भारत, तर आईचे जर्मनी आहे, हे केरळ उच्च न्यायालयाने मान्य केले. त्याचवेळी, लग्नानंतर पतीचे वास्तव्याचे ठिकाण हेच पत्नीचे ठिकाण मानले जावे, असे प्रायव्हेट इंटरनॅशनल लॉनुसारही मान्य केले गेलेले तत्व आहे. या खटल्यात मागरेट व त्यांच्या मुलांचे हे ठिकाण भारतच असल्याने भारतीय कायद्यांच्या अधिकार कक्षेत हे कुटुंब येते, असे उच्च न्यायालयाने स्पष्ट केले. त्याचवेळी पत्नीने ज्या देशात घटस्फोटाचा अर्ज दाखल केला आहे, त्या देशाशी तिचे वास्तवात आणि पूरक असे घनिष्ठ संबंध आहेत. म्हणून त्याच तत्वांनुसार मागरेट यांच्या घटस्फोटाच्या आणि मुलांचा ताबा मागण्याच्या अर्जावर निकाल देण्याचे अधिकार त्या देशातील न्यायालयास आहेत, असे केरळ उच्च न्यायालयाने आपल्या निकालात स्पष्ट केले.

नरसिंह राव विरुद्ध वेंकट लक्ष्मी (१९९१) : या खटल्यातही न्यायालयाच्या अधिकार कक्षेबाबचे प्रश्नचिन्ह उपस्थित केले गेले होते. अमेरिकेतील मिसुरी राज्यातील सेंट लुई कॉर्टीतील सर्किट कोर्टाने तीन मुद्द्यांच्या आधारे नरसिंह राव यांना घटस्फोट मंजूर केला होता. या दोघांत तडजोडीची शक्यता राहिलेली नाही, ९० दिवसांपेक्षा अधिक काळ नरसिंह राव मिसुरीत वास्तव्यास होते आणि त्यांच्या पत्नीने अमेरिकी न्यायालयाची अधिकार कक्षा मान्य केली नव्हती, अशी ही तीन कारणे होती.

वेंकट लक्ष्मी यांना मिसुरीतील न्यायालयाचा हा निकाल मान्य नव्हता. त्यामुळेच भारतीय न्यायालयात धाव घेऊन त्यांनी पोटगीची मागणी केली. वेंकट लक्ष्मी यांनी दाखल केलेल्या दाव्यात भारतीय न्यायालयाने मिसुरीतील संबंधित न्यायालयाचा आदेश अवैध ठरवला होता. तसा आदेश देताना न्यायालयाने सत्या विरुद्ध तेजा खटल्यातील आदेशाचा आधार दिला होता.

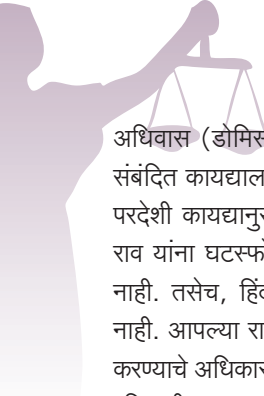
याबाबत भारतीय न्यायालयात सत्या विरुद्ध तेजा या महत्त्वाच्या खटल्यात झालेल्या सुनावणीत कलम १३वर उहापोह झाला होता. त्याचा सारांश असा

कलम १३ अ मध्ये असे म्हटले आहे, की परदेशी निकालपत्र हे सक्षम अधिकार कक्षा असलेल्या न्यायालयाने दिलेले नसेल, तर त्यास भारतात मान्यता मिळणार नाही. आमच्या मते या वाक्याचा अर्थ असा आहे, की ज्या कायद्याखाली पक्षकारांचे लग्न झाले असेल, तो कायदा जर असे परदेशी न्यायालय सक्षम म्हणून ओळखत असेल किंवा त्याला मान्यता देत असेल, तरच असे न्यायालय हे सक्षम अधिकार कक्षा असलेले न्यायालय म्हणता येईल. तसेच, दोन्ही पक्षकारांनी स्वेच्छेने अशा परकीय न्यायालयाच्या अधिकार कक्षेस स्वाधीन केल्याशिवाय तशा न्यायालयास सक्षम अधिकार कक्षा असलेले न्यायालय म्हणता येणार नाही. भारतीय पुरावा कायद्याच्या कलम ४१ मधील सक्षम न्यायालय याचाही अर्थ तसाच घ्यायला हवा.

पक्षकारांनी ज्या कायद्यांना अनुसरून विवाह केला आहे, त्याच कायद्यांच्या अनुषंगाने परदेशी न्यायालयांनी अधिकार कक्षा गृहित धरायला हवी आणि निकाल किंवा दिलासा देतानाही अशाच कायद्यांना अनुसरून दिला पाहिजे. या नियमास न्यायालयाने स्वतःच तीन अपवाद नमूद केले आहेत.

- १) पक्षकारांनी ज्या कायद्याखाली लग्न केले आहे, असा कायदा संबंधित परदेशी न्यायालयासमोर येतो आणि पक्षकार तेथे कारणवश किंवा दीर्घकाळ स्वेच्छेने वास्तव्यास आहेत, तसेच पक्षकारांनी मागितलेला निकाल किंवा दिलासा हा मूळ कायद्यानुसार देण्याजोगा आहे.
- २) जेव्हा प्रतिवादी स्वेच्छेने संबंधित परदेशी न्यायालयाच्या अधिकार कक्षेस वर उल्लेख केल्याप्रमाणे स्वाधीन होतो आणि असा दावा गुणदोषांवर चालल्यानंतर, निकाल वा दिलासा मूळ कायद्यानुसार देण्याजोगा आहे.
- ३) जेव्हा प्रतिवादी परदेशी न्यायालयाच्या अधिकार कक्षा नसतानाही असा दिलासा देण्यास स्वेच्छेने संमती देतो.

ज्या कायद्यांच्या आधारे आपला विवाह झाला आहे, त्यानुसार आपल्याला नेमके कोणते अधिकार आहेत आणि कोणती बंधने आहेत याची माहिती पक्षकारांना असलीच पाहिजे. नागरिकत्व,

अधिवास (डोमिसाईल), अप्ल किंवा दीर्घ वास्तव्य, अशा कारणांचा आश्रय घेऊन विवाहानंतर संबंधित कायद्यालाच पक्षकारांना बगल देता येणार नाही. नरसिंह राव व वेंकट लक्ष्मी यांचा विवाह परदेशी कायद्यानुसार झाला नव्हता, तर हिंदू विवाह कायद्यानुसार झाला होता. त्यामुळे नरसिंह राव यांना घटस्फोट मंजूर करण्याचा आदेश देणे हे परदेशी न्यायालयाच्या अधिकार कक्षेत येत नाही. तसेच, हिंदू विवाह कायद्यातील तरतुदी लक्षात घेताही त्यांचा दावा मंजूर करता येणार नाही. आपल्या राज्यात नव्वद दिवस किंवा त्यापेक्षा अधिक काळ राहणाऱ्यांना असा दावा दाखल करण्याचे अधिकार त्या राज्यातील कायद्याने दिले आहेत. याचाच आधार घेत पतीने आपण मिसुरीचे रहिवासी असल्याचे म्हणणे न्यायालयात मांडले होते. तथापि, त्यांनी सादर केलेली कागदपत्रे पाहता, ते तेथे अगदीच अल्पकाळासाठी आणि मिसुरीतील कायद्याची पूर्तता करून घटस्फोट मंजूर करून घेण्यासाठीच गेल्याचे दिसून येते. मिसुरीतील कायद्यातील तरतुदीत रहिवास हा मुद्दा आहे. तथापि, तात्पुरत्या स्वरूपाचा रहिवास असा त्याचा अर्थ नसून, तिथे वारंवार जाऊन राहणारे किंवा भविष्यातही जे तिथे राहणार आहेत, असा आहे. त्यामुळेही पतीची मागणी मान्य करता येणार नाही, असे न्यायालयाने स्पष्ट केले.

सुरिंदर कौर संधू विरुद्ध हरबक्षसिंग संधू (१९८४) : या खटल्यातही न्यायालयाने भारतीय न्यायालयांच्या अधिकार कक्षांबाबत स्पष्ट शब्दांत मत नोंदवले आहे. सुरिंदर कौर इंग्लंडमध्ये राहत होत्या आणि तेथील न्यायालयातून त्यांनी मुलांचा मिळवला होता. मात्र, त्यांचे पती हरबक्षसिंग संधू मुलांना जबरदस्तीने आपल्याबरोबर भारतात घेऊन आले होते. तसेच, इंग्लंडमधील न्यायालयाने दिलेला निकाल अमान्य करत त्यांनी भारतातील न्यायालयात धाव घेत मुलांचा ताबा आपल्यालाच मिळावा, अशी मागणी केली होती. एखादी घटना कोठे घडली आहे आणि तेथील न्यायालयाने कोणत्या अधिकार कक्षेत त्यावर निकाल दिला आहे, याचाही विचार अशा खटल्यांमध्ये केला जाणे आवश्यक आहे. तसा विचार न करता सरसकट अन्य न्यायालयांच्या अधिकार कक्षांना आव्हान देण्याची मूभा दिली गेली, तर त्यातून फोरम शॉपिंगसारखे प्रकार सुरू होतील, असे स्पष्ट करत न्यायालयाने हरबक्षसिंग यांचा दावा रद्दबातल ठरवला. या दोघांचा विवाह इंग्लंडमध्येच झाला असून, तेथेच मुलांचा जन्म झाला आहे. त्यामुळे तेथील न्यायालयाने मुलांचा ताबा आईकडे देण्याचा इंग्लंडमधील न्यायालयाचा निर्णय योग्य आहे. तसेच, त्यातच मुलांचेही हित आहे, असेही न्यायालयाने स्पष्ट केले.

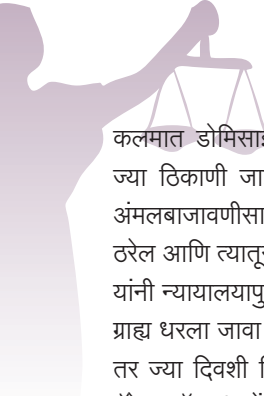
सुदिमा बॅनर्जी विरुद्ध दीपक बॅनर्जी (१९८७) : अमेरिकेत राहणाऱ्या पतीकडून पोटगीसाठी पत्नीने कलम १२५ नुसार भारतीय न्यायालयात दाखल केलेल्या दाव्यासच पतीने आव्हान दिले होते. आपण अमेरिकेचे नागरिक असून, लग्नानंतर पत्नीचे नागरिकत्वही आपोआपच अमेरिकन झाले आहे. त्यामुळे भारतीय न्यायालयास हा दावा चालवण्याचा अधिकार नाही, असा दावा पतीने केला होता. इंटरनॅशनल प्रायव्हेट लॉच्या विरुद्ध ही सुनावणी असल्याचेही त्याचे म्हणणे होते. मात्र, भारतीय न्यायालयाने हा दावा खोडून काढला. दोन वेगवेगळ्या कायद्यांमध्येच संघर्षाची परिस्थिती उदभवली, तर इंटरनॅशनल प्रायव्हेट लॉची तत्वे तांत्रिकपणे न स्वीकारता अशा खटल्यात भारतीय कायद्यानुसारच सुनावणी घेतली जावी. याबाबत पतीने घेतलेले आक्षेप अनाठायी आहेत. कलम १२५ व १२६ मागे काही सामाजिक हेतू आहेत. पत्नी भारताची रहिवासी

असल्याने, या कलमांमागचा हेतू लक्षात घेऊन, पत्नीच्या या कलमांखालील दाव्याची सुनावणी घेण्याचा अधिकार भारतीय न्यायालयांना आहे, असे न्यायालयाने स्पष्ट केले.

सॉडर रजनी विरुद्ध सॉडर गोपाल (२००५) : पत्नीने हिंदू विवाह कायद्याच्या कलम १० नुसार पतीपासून विभक्त होणे, मुलांचा ताबा आणि देखभालीचा खर्च, यासाठी मुंबईच्या न्यायालयात अर्ज दाखल केला. पती पत्नीने स्वीडनचे नागरिकत्व घेतले असून, त्यांचा अधिवास (डोमिसाईल) भारतीय नसल्याने भारतातील कुटुंब न्यायालयास पत्नीच्या दाव्यावर सुनावणी घेण्याचा अधिकार नसल्याचा आक्षेप पतीने घेतला आणि याच मुद्द्यावर हा दावा रद्दबातल ठरवण्याची मागणी केली. पती पत्नीने स्वीडनचे नागरिकत्व घेतल्यानंतर ते लगेचच ऑस्ट्रेलियात गेले. तसेच, स्वीडनचे नागरिकत्व स्वीकारले असले, तरी दोघांचा मूळ अधिवास (डोमिसाईल) भारतच असून, ते कोणालाही नाकारता येणार नाही. पतीने स्वीडनचे नागरिकत्व घेतल्याचा मुद्दा वादासाठी मान्य केला, तरी आपण आपले डोमिसाईल कधीही बदलेले नसून, ते भारतीयच आहे, असे पत्नीने न्यायालयास सांगितले. स्वीडनचे डोमिसाईल स्वीकारल्यानंतर दोघे जण लगेचच ऑस्ट्रेलियात गेल्याने स्वीडिश डोमिसाईल आपोआपच संपुष्टात येते. पर्यायाने त्यांचे मूळचे भारतीय डोमिसाईल कायम राहते. त्यामुळे हा दावा भारतीय न्यायालयांच्या अधिकार कक्षेत येतो. पर्यायाने मुंबईतील कौटुंबिक न्यायालयाच्या अधिकार कक्षेत येतो. त्यामुळेच भारतीय न्यायालयास व मुंबईतील कौटुंबिक न्यायालयास या दाव्याची सुनावणी घेण्याचा अधिकार असल्याचे पत्नीचे म्हणणे होते. तसेच, हिंदू विवाह कायदानुसार या दाव्याची सुनावणी झाल्यानंतर नागरिकत्व, वास्तव्य किंवा तत्सम कोणत्याही कारणांनी ती मध्येच थांबवण्याचे कारण नाही. त्यामुळे पतीने उपस्थित केलेला नागरिकत्व व वास्तव्याचा (डोमिसाईल) मुद्दा गैरलागू आहे. नागरिकत्व व वास्तव्य हे दोन वेगळे मुद्दे आहेत. स्वीडनचे नागरिकत्व घेतले याचा अर्थ वास्तव्यही तिथेच आहे, असा होत नाही. हिंदू विवाह कायद्याच्या कलम १९ चाही उल्लेख पत्नीने आपल्या दाव्यात केला होता आणि या

कलमात डोमिसाईलबाबत कोणताच उल्लेख नसल्याकडेही न्यायालयाचे लक्ष वेधले होते. पती ज्या ठिकाणी जाईल तिकडे हिंदूधर्मिय पत्नीला जावे लागते. त्यामुळे हिंदू विवाह कायद्याच्या अंमलबाजावणीसाठी डोमिसाईलची अट घातली गेल्यास, हिंदूधर्मिय पत्नींसाठी ती फारच जाचक ठरेल आणि त्यातून गंभीर स्वरूपाची सामाजिक समस्या निर्माण होईल, असे म्हणणेही सोंडूर रजनी यांनी न्यायालयापुढे मांडले. वादासाठी, डोमिसाईलचा मुद्दा महत्त्वाचा मानला, तरी तो केव्हापासून ग्राह्य धरला जावा याचाही निर्णय झाला पहिजे. ज्या दिवशी दावा दाखल केला त्या तारखेस नव्हे, तर ज्या दिवशी विवाह झाला त्या तारखेस डोमिसाईल कोणते होते, याचा विचार केला जावा. मॅरेज लॉज (अमेंडमेंट) अक्ट २००३ नुसार कौटुंबिक न्यायालयांनाही अशा दाव्यांची सुनावणी घेण्याचे अधिकार देण्यात आल्याचेही सोंडूर रजनी यांनी न्यायालयाच्या निदर्शनास आणून दिले.

न्यायालयाने सोंडूर राजन यांचे म्हणणे ग्राह्य मानले. अशा दाव्यांमध्ये पत्नीला भरपाई मिळावी आणि तिचे जीवन सुसह्य व्हावे, या हेतूनेच मॅरेज लॉज अक्टमध्ये सुधारणा केल्या गेल्या आहेत. केवळ वास्तव्याच्या मुद्द्यावरून पत्नीला भरपाई नाकारणे योग्य ठरणारे नाही. हिंदू विवाह कायद्याच्या कलम १९ मध्ये वास्तव्याचा मुद्दा नमूद असला, तरी वास्तव्याबाबत स्पष्टपणे कोणताही उल्लेख नाही. त्यामुळे पत्नी सध्या जिथे वास्तव्यास आहे, तेथे ती दावा दाखल करू शकते. वास्तव्य आणि डोमिसाईल या दोन मुद्द्यांमुळेच असे दावे भारतीय न्यायालयांच्या अधिकार कक्षेत येवू शकतात, हे हिंदू विवाह कायद्याच्या कलम १, २ व १९ चा समग्रपणे अभ्यास केल्यास स्पष्ट होईल. पत्नीच्या आईवडिलांच्या वास्तव्याच्या ठिकाणीही असा दावा दाखल करण्याचे अधिकार पत्नीस आहेत, असे स्पष्ट करत न्यायालयाने कलम १९च्या उपकलम (३ अ) नुसार मुंबईच्या कौटुंबिक न्यायालयाच्या अधिकार कक्षेत हा दावा येत असल्याचा निकाल दिला.

या दाव्यातील पक्षकारांचा विवाह हिंदू वैदिक पद्धतीने झाला होता आणि हिंदू विवाह कायदानुसारच त्याची नोंदणी झाली होती. त्यामुळे जोपर्यंत हा विवाह अस्तित्वात आहे, तोपर्यंत हा कायदाही बंधनकारक राहिल आणि याच कायद्यातील तरतुदींनुसार पक्षकार विभक्त होऊ शकतील, असे न्यायालयाने स्पष्ट केले.

एनआरआय विवाहांमधील डोमिसाईल ही समस्या गंभीर आहे. नोकरी, व्यवसाय किंवा अन्य कोणत्याही कारणांनी पती वेळोवेळी वास्तव्याचे ठिकाण (डोमिसाईल) बदलत राहतो. त्यामुळे पिडित पत्नींना न्याय मिळण्यात अडचणी येतात. भारतीय न्यायव्यवस्थेने त्याचाही खोलवर विचार केला असून, पिडित महिलांना न्याय मिळवून देण्यासाठी अनेक तरतुदी केल्या आहेत. भारतीय आणि इंग्लिश प्रायव्हेट इंटरनॅशनल लॉची डोमिसाईलबाबत चार प्रमुख तत्त्वे आहेत. कुठेच वास्तव्य (डोमिसाईल) नाही, असा माणूसच नाही, एकाच व्यक्तीचे एकाच वेळी दोन ठिकाणी वास्तव्य असू शकत नाही, भौगोलिक सीमांतील कायद्यांचे बंधन त्याला असतेच आणि वर्तमानात त्याचे जिथे वास्तव्य असते तेथील कायदेच त्याला लागू होतात. एनआरआय विवाहांतील तंटे व समस्या लक्षात विद्यमान व भविष्यातील परिस्थिती लक्षात घेऊन अधिक व्यापक तरतुदी करण्याची गरज न्यायालयांनीही व्यक्त केली आहेच आणि तशी संधीही आहे.

परदेशातील भारतीय महिलांना मदतीसाठी भारतीय दुतावास किंवा कार्यालयांशी संलग्न असलेल्या भारतीय महिला संघटना, भारतीयांच्या संघटना व बिगर सरकारी संघटनांची (एनजीओ) माहिती अशी :

कार्यालयाचे ठिकाण

भारतीय दूतावास, वॉशिंग्टन डी. सी. आशा (एशियन वूमन्स सेल्फ हेल्प असोसिएशन) पोस्ट बॉक्स २०८४, रॉकव्हिले एम.डी. २०८२७/२०८४

कॉन्स्युलेट जनरल ऑफ इंडिया, सॅन फ्रान्सिस्को, कॅलिफोर्निया

- १) एमएआयआरआय, २३४, ईस्ट गिश रोड, सुट २००, सान जोस, कॅलिफोर्निया ९५११२
- २) नारिका (एनएआरआयकेए), पोस्ट बॉक्स नं. १४०१४, बर्ले, कॅलिफोर्निया ९४७१४
- ३) एसईव्हीए लीगल एड ३७०५३, चेरी स्ट्रीट, २०७, नेवार्क, कॅलिफोर्निया ९४५६०
ई मेल : anuworldwideibs.com

कॉन्स्युलेट जनरल ऑफ इंडिया, न्यूयॉर्क

- १) सखी, न्यूयॉर्क, सखी फॉर साऊथ एशियन वुमेन, न्यूयॉर्क, पोस्ट बॉक्स २०२०८, न्यूयॉर्क, एनवाय १०००१ (२१२) ७१४..९१५३
- २) एडब्ल्यूएकेई (एशियन वुमन्स अलयान्स फॉर किनशीप अँड इक्लिटी). एडब्ल्यूएकेई, १३० नॉर्थ मेन स्ट्रीट, न्यू सिटी, न्यूयॉर्क १०९५६
ई मेल : awakeallawakealliance.org
- ३) मानवी, न्यूजर्सी, मानवी आयएनसी, पी. ओ. बॉक्स ३१०३, न्यू ब्रून्सविक, एनजे ०८९०३.

ई मेल : manavimanavi.org

- ४) सेवा (सर्व्हिस अँड एज्युकेशन फॉर वुमेन अगोन्स्ट अब्युज), फिलाडेल्फिया, सेवा, पी ओ बॉक्स १५९१ हॅवर्टन, पीए १९०८३ ई मेल : sewaapagmail.com
- ५) इंटरनॅशनल इन्स्टिट्यूट ऑफ बफेलो, ८६४, डेलावेअर अवेन्यू, बफेलो, न्यूयॉर्क, १४२०९ ई मेल : iibiiibuff.org
- ६) एशियन वुमेन्स सेफ्टी नेट, यूएस हायवे, १ साऊथ, सूट १०६, प्रिन्स्टन, एनजे, ०८५४० ई मेल : infoasianwomenssafety.net
- ७) स्नेहा आयएनसी, पोस्ट बॉक्स नं. २७१६५०, वेस्ट हार्टफोर्ड, सीटी ०६१२७

कॉन्स्युलेट जनरल ऑफ इंडिया, शिकागो

अपना घर आयएनसी (अवर होम), ४७५३, नॉर्थ ब्रॉडवे, सूट ६३२, शिकागो,
आयएल ६०६४०, ई मेल : infoapnaghar.org

कॉन्स्युलेट जनरल ऑफ इंडिया, ह्युस्टन

दया आयएनसी, ५८९० पॉइंट वेस्ट डॉ., ह्युस्टन टीएक्स ७७०३६

भारतीय दुतावास, दोहा, कतार

इंडियन कम्युनिटी बेनेव्होलेंटफंड (आयसीबीएफ),
पी ओ बॉक्स २७८८, दोहा (कतार)

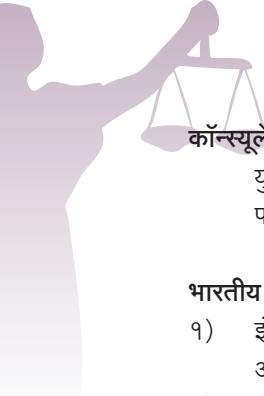
भारतीय उच्चायुक्त, कॅनबेरा, ऑस्ट्रेलिया

फेडरेशन ऑफ इंडियन कम्युनिटीज ऑफ क्वीन्सलैंड आयएनसी (एफआयसीक्यू),
ब्रिस्बेन, पी ओ बॉक्स १५७, स्प्रिंग हिल, क्यूएलडी ४०६९

कॉन्स्युलेट जनरल ऑफ इंडिया, मेलबर्न, ऑस्ट्रेलिया

- १) द इंडियन वेल्फेअर अँडरिसोअर्स सेंटर (आयडब्ल्यूआरसी), द वेल्फेअर विंग
ऑफ फेडरेशन ऑफ इंडियन असोसिएशन ऑफ व्हिक्टोरिया, मेलबर्न
- २) फेडरेशन ऑफ इंडियन असोसिएशन ऑफ व्हिक्टोरिया आयएनसी (एफआयएव्ही),
पी ओबॉक्स ६९६, ग्लेन वेव्हेर्ली, व्हीआयसी, ३१५०, ३/८५, फोस्टर स्ट्रीट,
डेंडेनांग व्हीआयसी ३१७५

ई मेल : presidentfiav.asn.au

कॉन्स्यूलेट जनरल ऑफ इंडिया, सिडनी, ऑस्ट्रेलिया
युनायटेड इंडियन असोसिएशन आयएनसी,
पोस्ट बॉक्स ५७५, स्ट्राथफिल्ड, एनएसडब्ल्यू २१३५

भारतीय उच्चायुक्त, ओटावा, कॅनडा

- १) इंडियन कॅनडा असोसिएशन १३०१ प्रेस्टन ड्राईव्ह,
ओटावा, ओएन केआयई, २ झेड २
- २) ओटावा कम्युनिटी इमिग्रंट सर्व्हिसेस ऑर्गनायझेशन, ९५९ वेलिंग्टन स्ट्रीट,
ओटावा ओएन केआयई, २ एक्स ५
- ३) नॅशनल असोसिएशन ऑफ कॅनेडियन्स ऑफ इंडियन ओरिजिन,
२४ सेंट पॉल स्ट्रीट, स्यूट २०१, मॉन्ट्रियल क्यूसी एच २ वाय १ जी ३
- ४) एडब्ल्यूआयसी, कम्युनिटी अँड सोशल सर्व्हिसेस ३०३० डॉन मिल्स रोड, प्युआँट
प्लाझा, नॉर्थ यॉर्क, ओएन एम२जे ३सी१

भारतीय दूतावास, बहारिन

मायग्रंट वर्कर्स प्रोटेक्शन सोसायटी (एमडब्ल्यूपीएस) पी ओ बॉक्स ५५६१,
प्लॉट नं. २, ग्राउंड फ्लोअर, बिल्डिंग ६४७, रोड ३६२५,
अँडलिया एरिया ३२६, किंगडम ऑफ बहारिन

भारतीय दूतावास, वेलिंग्टन, न्यूझीलंड

शक्ती कम्युनिटी कौन्सिल आयएनसी, ५ए, जॉर्डन अँव्हेन्यू, ऑचुंगा,
ऑकलंड, पी ओ बॉक्स २४४४८, रॉयल ओक, ऑकलंड
ई मेल : sccshakti.org.nz

भारतीय उच्चायुक्त, लंडन, ब्रिटन

- १) गूड ह्युमन फाऊंडेशन, ४२ इटन हाऊस, ३९..४० अपर ग्रॉसव्हेनॉर स्ट्रीट,
लंडन डब्ल्यू १ के २एनजी
- २) संगम असोसिएशन ऑफ एशियन युमेन, २१० ब्रंट ओक ब्रॉडवे, एजवेअर,
मिडलसेक्स, एचए८ ओएपी, ब्रिटन ई मेल : infosangamcentre.org.uk

आयोगाची घटना, अधिकार व कर्तव्ये

भारताच्या राज्य घटनेचे कलम १४, १५ व १६ अन्वये स्त्रियांच्या संबंधात हमी देण्यात आलेले मूलभूत हक्क मिळवून देण्यास चालना देण्याच्या उद्देशाने आणि स्त्रियांचा समाजातील दर्जा व प्रतिष्ठा सुधारण्याकरिता, विशेषतः राज्य घटनेच्या कलम ३८, ३९, ३९-ब, ४२-ब मध्ये अंतर्भूत केलेली राज्याच्या धोरणाची निर्देशक तत्त्वे अमलात आणण्यासाठी, स्त्रियांची अप्रतिष्ठा करणाऱ्या प्रथांच्या बाबतीत अन्वेषण करून योग्य त्या सुधारणात्मक उपाययोजना करण्यासाठी किंवा सुचविण्यासाठी, स्त्रियांवर परिणाम करणाऱ्या कायद्याचे परिणामकारकरित्या संनियंत्रण व अंमलबजावणी करण्यासाठी व स्त्रियांचा समाजातील दर्जा व प्रतिष्ठा सुधारणे वा उंचावणे या गोष्टींशी संबंधित असलेल्या सर्व बाबींवर शासनाला सल्ला देण्यासाठी व त्याच्याशी संबंधित किंवा तद्रूपंगिक बाबींसाठी राष्ट्रीय महिला आयोगाच्या धर्तीवर महाराष्ट्र राज्यात महाराष्ट्र राज्य महिला आयोगाची स्थापना १९९३ साली करण्यात आली.

आयोगाची प्रमुख उद्दिष्ट्ये

- समाजात महिलांचे स्थान आणि प्रतिष्ठा उंचावणे
- महिलांबाबत होत असलेला अन्याय शोधून काढणे आणि तो दूर करण्यासाठी उपाय सुचविणे
- राज्य घटना व अन्य कायदे या नुसार म हिलांसाठी तरतूद करण्यात आलेल्या संरक्षक उपाययोजनांसंबंधीच्या सर्व बाबींचे अन्वेषण व तपासणी करणे
- त्या संरक्षण उपाययोजनांच्या अंमलबजावणीसंबंधीचे अहवाल दरसाल किंवा आयोगास योग्य वाटेल अशा अन्य वेळी राज्य शासनास सादर करणे
- स्त्रियांची स्थिती सुधारण्यासाठी राज्याला त्या संरक्षक उपाययोजनांची अधिक परिणामकारकपणे अंमलबजावणी करता यावी, यासाठी अशा अहवालांमध्ये शिफारशी करणे
- संविधान व इतर कायदे यांच्या, स्त्रियांना बाधक होणाऱ्या विद्यमान तरतुदींचा वेळोवेळी आढावा घेणे आणि अशा कायद्यांमधील कोणत्याही उणिवा, अपूर्णता किंवा दोष दूर करण्यासाठी त्या कायद्यांमध्ये सुधारात्मक वैधानिक उपाययोजनांबाबतच्या सुधारणांची शिफारस करणे
- समाजात महिलांचे स्थान आणि प्रतिष्ठा उंचावण्यासाठी राज्य सरकारला योग्य सल्ला देणे

आयोगाचे अधिकार

- महाराष्ट्र राज्य महिला आयोग ही वैधानिक संस्था आहे
- आयोगाला खटल्याची न्यायचौकशी करणाऱ्या दिवाणी न्यायालयाचे सर्व अधिकार असतील
- राज्याच्या कोणत्याही भागातील कोणत्याही व्यक्तीस हजर राहण्यासाठी फर्मावणे व हजर राहण्यास भाग पाडणे आणि शपथेवर तिची

तपासणी करणे

- कोणतेही दस्तऐवज शोधून काढण्यास व ते सादर करण्यास फर्मावणे
- शपथपत्रावरील साक्षी, पुरावे स्वीकारणे
- कोणत्याही न्यायालयाकडून किंवा कार्यालयातून कोणताही सार्वजनिक अभिलेख किंवा त्याची प्रत मागवणे
- साक्षीदारांच्या किंवा दस्तऐवजांच्या तपासणीसाठी राजादेश काढणे
- महिलांशी संबंधित प्रकरणांमध्ये एखादा राज्य सरकारी वा केंद्र सरकारी अधिकाऱ्याची चौकशी अधिकारी म्हणून नियुक्ती करण्याचाही अधिकार आयोगाला आहे.

आयोगाचे उपक्रम

- महिलांना मोफत कायदेविषयक सेवा पुरविणे
- महिलांच्या प्रश्नांबाबत संशोधन करणे
- महिलांविषयक बाबींवर कार्यशाळा, शिबिर आणि प्रशिक्षण आयोजित करणे
- समाजात लिंगसमानता प्रस्थापित करण्यासाठी विशेष प्रयत्न करणे
- सर्व संबंधित घटकांसाठी जनजागृती मोहीम राबविणे
- कायदेविषयक साक्षरता मोहीम राबविणे
- स्वयंसेवी संस्थांच्या सहकार्याने उपक्रम राबविणे
- राज्यातील कारागृहांची तपासणी करणे
- बालसुधारगृहे आणि महिलांसाठीच्या संस्थांची तपासणी करणे
- महिलांसाठी विविध शिबिरे आयोजित करणे
- समुपदेशन सुविधा उपलब्ध करून देणे
- आयोगासमोर सुनावणी घेणे
- जनसुनावणी घेणे
- सरकारला महिलांविषयक धोरणांसाठी शिफारशी करणे

रौप्य महोत्सवी
वर्ष २०१८

// स्त्रीशक्तिरतुल्या सदा //

महाराष्ट्र राज्य महिला आयोग, मुंबई

गृहनिर्माण भवन म्हाडा बिल्डिंग,
कलानगर, वांद्रे (पू), मुंबई ४०००५१
दूरध्वनी : ०२२ - २६५९०८७८
'सुहिता' हेल्पलाइन - ७४७७७२२४२४

 mscwmahilaayog@gmail.com
 www.mscw.org.in
 Maharashtra Rajya Mahila Ayog (@mahascw)
 Maharashtra women commission (@mscw_bandra)
 Tejaswini App

 chairperson.mscw@gmail.com
 www.vijayarahatkar.co.in
 @vijaya.rahatkar
 @VijayaRahatkar
 vijayarahatkar.wordpress.com